

Cvi Brikas

TELŠIAI, KURIUOS PRISIMENAME AMŽINAI!

Su skausmu, gailėsčiu, šventu virpuliu ir verkiančia širdimi pradedu rašyti šias eilutes, siekiančias prikelti atsiminimus apie gyvenimą brangiuose sunaikintuose Telšiuose ir apie nacių budelių ir jų lietuvių talkininkų žiauriai nužudytus miesto žydus.

Juk Telšiai nebuvo toks miestas, kaip kiti. Tai buvo žydiškasis miestas ne tik su savo gyventojais, bet ir su nepakartojamu ir ryškiu būdu, šiai bendruomenei būdingais gyvensenos ypatumais, nuo bendruomenės įsikūrimo čia iki tragiškos baigties per Holokaustą. Šitam žydų gyvenimo centrui buvo lemta tapti Lietuvos žydų tvirtove, saugojančia jų dvasios stiprybę ir tautines vertybes, gyvenimo turinio ir formos unikalumą.

Telšiuose jungėsi senovė ir dabartis. Buvo galima sutikti įvairias įdomias ir dėmesį traukiančias asmenybes: tradiciškai religingus ir pasaulietiškai išsilavinusius, ultra ortodoksus, visuomenės veikėjus ir šiaip „liaudį“. Nemažai buvo plačią mokslinę erudiciją turinčių žmonių, gerbtinų ir pripažintų bendruomenės lyderių, o taip pat ir paprastų miestelėnų, nedalyvavusių jokių partijų ir sąjūdžių veikloje, ir mėgėjų susirinkti sinagogoje paklausti gero kantoriaus giedojimo ar šiaip pasibūti ir pabendrauti. Arba atvirksčiai, skubėjusių užbaigti meldimąsi ir pasinerti į savo žemiškus užsiėmimus. Telšiai buvo miestas, kuriame ištisos žydų kartos, suleidusios šaknis ir tūkstančiais sielos gijų susisaisčiusios su šia vietove, kovojo už materialų pragyvenimą ir dorą egzistavimą.

Telšiai! Kiek asociacijų ir minčių įkvepia šis miestas, jo istorija, kartų grandinė, jo institucijos, žmonės, gyvenimo būdas ir bendras brangus įvaizdis.

Praėjo jau daug metų nuo prieš žydus įvykdyto nusikaltimo ir jų gyvybių atėmimo. Tačiau mano miestas Telšiai, mano vaikystės lopšys, vis kyla iš atminties ir atveria vidiniam žvilgsniui praeities vaizdus.

Bemiegėmis naktimis, kai apima neviltes ir tamsių dvejonų jausmai, taip norisi šoktelėti per praėjusius dešimtmečius ir atsidurti viename iš miesto skersgatvių, priartėti prie namų slenksčių, apeiti juos visus ir kiekviename išvysti pažįstamus veidus, išgirsti artimus-tolimus balsus, vėl pajusti ano gyvenimo dvelksmą, tylią mamos lopšinę, su kuria mane iš lėto ima supti guodžiantis miegas. Vaikystės paveikslai vis artėja, miesto vaizdai plečiasi, kol perpildo mane visą, gausūs ir svarūs, lyg sukurdami manyje memorialą taip žiauriai Holokausto metu išnaikintai bendruomenei.

Daugelis mūsų miesto gyventojų turėjo tyrą žydišką širdį ir visada buvo pasirengę padėti ir palaikyti artimą. Telšiškis žydus buvo lengva atpažinti – ne tik iš savitos kalbėsenos, bet ir iš bendravimo būdo bei mieste nusistovėjusių papročių. Telšiškiai sudarė lyg atskirą gentį su savo nepakartojamu veidu, savo ypatinga išmintimi ir giliu žydiškumu, įdiegiamu nuo pat vaikystės.

Telšių žydų bendruomenė, kuri per savo ilgą istoriją patyrė nemažai kančių ir persekiojimų, sukaupe galingas kūrybingas jėgas. Ji išugdė aukščiausius Toros autoritetus judaizmo teorijoje, religiniuose tekstuose, etikoje. Didžioji Telšių sinagoga, net ir moderniais laikais, kai išsiplėtė sekuliari ideologija, neprarado savo įtakos, su kuria negalėjo konkuruoti pasaulietinės partijos ir jaunimo klubai.

Telšių žydai ir judaizmas buvo išskirtiniai. Šis miestas buvo Toros studijų ir žydiško švietimo centras, pavyzdinis visuomeninio gyvenimo ir labdaringos veiklos židinys. Iš Telšių kilo neeiliniai, bendruomenės labai

šventai tarnavę mokytojai ir visuomenininkai. Mieste klestėjo paramos ir labdaros institucijos, tokios kaip Gmilut chasadim¹, Matan beseter², Bikur cholim, našlių ir našlaičių rėmimo organizacijos ir kt.

Įvairių pakraipų jaunimo klubuose leido savo vakarus kone visi Telšių žydų jaunuoliai. Ten vyko paskaitos, kolektyviniai skaitymai, diskusijos ir svajos apie ateitį. Kiekvieną darbo dienų laisvą valandą jie stengėsi skaityti ir kaupti žinias. Knygų galima buvo paimti iš kelių mieste veikiančių bibliotekų.

Telšių žydų bendruomenė buvo struktūruota į įvairias grupes, prie kurių jungėsi jos nariai. Šios grupės dažnai turėjo ideologiškai prieštaraujančias pozicijas. Kraštutiniai religingi energingai priešinosi bet kokiai sionistinei veiklai. Tai buvo dvasiškai turtinga ir kūrybinga bendruomenė, verta didelio pagyrimo, miestas, kuriame dvasingumas ir veiklumas organiškai persipynė.

Šie pasakiški Telšiai neįtikėtinais greitai ir žvėriškai buvo ištrinti purvinų nacių budelių rankų. Daugelis numatė tokį tragišką žydų likimą, tačiau niekuo negalėjo pagelbėti.

Mūsų miesto žydams nebešviečia saulė, į juos nežiūri mėnulis. Nebečiulba paukščiai į mokyklą ankstį rytą traukiantiems žydų vaikams. Kitos rankos skina kitiems gėles soduose, tačiau tos gėlės tikrai nenuguls ant nekaltų aukų kapų. Iš po kraujo ir mirties persisotinusių žemės šaukia ne vienas balsas, o visų nužudytųjų balsai – uždusę, bet skambantys mūsų: brolių ir seserų, vaikų ir anūkų, artimų ir tolimų sielose, kurios neturėjo net akimirkos ramybės nuo mūsų tautą ištikusios katastrofos. Rainiuose ir kitose vietose žydai buvo nuožmiai nužudyti. Tyri ir teisuoliški miesto žydai paskendo Holokausto audroje. Šlovingos žydiškųjų Telšių istorijos ritinis negrižtamai suplėšytas, garbinga grandinė nutraukta. Baisingas Holokaustas pasiglemžė geriausius misto gyventojus. Mūsų Telšių nebėra, tačiau savo brangiųjų nepamiršime niekada.

Tebūnie šie trumpi žodžiai vietoj vainiko ant jų neegzistuojančio kapo.

Chaja Bloch-Ausband³

PASKUTINIS TELŠIŲ AUKŲ KELIAS

Telšių žydų kankinių žūtis

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui žydai pradėjo panikuoti, nežinojo, ką daryti, ypač matydami danguje beskraidančius vokiečių lėktuvus. Buvo baisu nakčiai likti mieste. Daugelis išėjo iš miesto, tačiau iki pirmadienio nieko neatsitiko. Bet, auštant pirmadienio rytui, lėktuvai grįžo. Pasigirdo sovietų patrankų kanonada, ir aš išsigandusi pabėgau iš miesto.

Telšių rabino žmona⁴, atsikėlusį ryte, pradėjo pakuoti kiekvieno šeimos nario daiktus, tikėdamasi palikti miestą kartu su rusų kariškiais. Rabinas tuo tarpu studijavo tekstus. Po kiek laiko jie išgirdo visai netoli savo namų sprogo garsą, išvydo dūmus; tuomet rabinas su visa šeima pradėjo garsiai ir entuziastingai melstis.

¹ Kitas organizacijos *Gmilut chesed* pavadinimas (žr. nuorodą nr. ...) – red. past.

² *Matan beseter* (hebr. Anoniminė pagalba) – labdaros organizacija, įgyvendinusi žydų etikos principą, kad dorieji žmonės padeda artimiesiems neišaukštindami ar net neatskleidžiami savo vardų – red. past.

³ Paskutinio Telšių rabino Abraomo-Izaoko Blocho dukra – red. past.

⁴ Rašydama apie tėvus dukra pagarbiai juos vadina rabinu ir rabino žmona. Memuarinės apybraižos pradžioje autorė apie save rašo pirmame asmenyje, vėliau - trečiame – red. past.

Rabino žmona vėl bandė paraginti išvykti su rusais. Tačiau rabinas nesutiko, liepė kol kas apie tai nekalbėti. Jis nuėjo pabūti su savo vyresniu broliu, visų gerbiamu rabiū Zalmanu. Jiems buvo sunku susitaikyti su mintimi pasitraukti į Rusiją dėl ten laukusio dvasinio pavojaus. Kaip sakė rabis Jokūbas Dovydas Maizelsas, jau geriau atiduoti gyvybę vokiečiams, negu sielą – rusams. Tačiau pagrindinis rabino argumentas buvo tas, kad nevalia palikti bendruomenę bėdoje. Taip pat buvo nusprendęs ir jo tėvas Pirmojo pasaulinio karo metu.

Trečiadienį gatvės jau buvo pilnos dviračiais atvažiavusių vokiečių. Lietuviai juos priėmė su didele pagarba ir džiaugsmu. Rabinas studijavo užsidaręs namuose, o visi namiškiai rečitavo psalmes. Diena praėjo tyliai ir be nutikimų. Tačiau ketvirtadienį, 07 27, į vakarą, per rabino namų langą buvo matyti, kaip didelę žmonių koloną veda Rainių link. Kolonoje ėjo rabino sūnus Eliezeris. Praeidamas pro tėvų langus nusišypsojo, kad juos nuramintų. Žinoma, tėvai negalėjo nusiraminti. Rabinas toliau pasinėrė į maldą, o jo žmona, sukaupusi drąsą, nuėjo pas vyskupą prašyti už sulaikytuosius. Tačiau permaldauti nepavyko, iš Rainių nepaleido. Vakare namie neuždegė šviesos, tik vieną žvakę koridoriuje. Ankstų penktadienio rytą rabino žmona išėjo ieškoti patarimo. 12 valandą iš Rainių su vežimu atvyko keli žydai rinkti maisto areštuotiems. Rabino namuose tuo metu vyko susirinkimas. Nuspręsta kreiptis užtarimo į įvairius įtakingus lietuvius. Tuo tarpu pasiuntiniai iš Rainių surinko maistą ir išvažiavo.

Rabino žmona pradėjo ruošti šventam šabui, bet atsidarė durys ir įžengė lietuvių policininkai. Jie liepė ruošti į kelią, leido paimti maisto ir drabužių atsargų.

Tuo tarpu Chasia Ordman⁵ nubėgo į policijos nuovadą maldauti, kad rabino šeimą paliktų namuose, ir jai pavyko įtikinti policijos vadus. Ji grįžo su šia žinia, ir policininkai išėjo. Tačiau jų vietoje atsirado ginkluoti esesininkai, tebūnie jie prakeikti. Jie liepė tučiuojau išeiti, uždraudė bet ką pasiimti ir net atsigręžti atgal.

Išėjusi iš namų, rabino šeima pamatė pilną gatvę Telšių žydų. Tarp jų – ir rabį Zalmaną su visa šeima. Žmones surikiavo eilėmis, priekyje – rabinus ir barzduotus vyrus. Vokiečiai stovėjo aplink, tyčiojosi ir fotografavo. Tačiau šie šventi žmonės nereagavo į pajuoką. Jie pasirengė oriai priimti mirtį už palaimintąjį Dievą. Nepaisydamas vokiečių įsako žiūrėti tik į priekį, rabinas atsisuko į bendruomenę, ją ragindamas atgailauti už nuodėmes. Visi pradėjo kalbėti priešmirtinę išpažintį ir taip dvasiškai sustiprėjo, jog nustojo jausti mirties baimę.

Dvasinis bendruomenės pakilimas padarė įspūdį net žudikams, kurie liovėsi smagintis juokdamiesi ir fotografuoti, tik nustebę žiūrėjo į tautos dvasios didumo išraišką. Koloną nuvedė iki rabio Efraimo Chalfano namo. Taip sutapo, kad ten su vežimais atvyko žydai, nuo bombardavimo pabėgę į kaimus ir dabar grįžę galvodami, jog bombardavimas atslūgo. Piktadariai juos išsodino iš vežimų ir prijungė prie kolonos.

Rabinas ir toliau bendruomenei kalbėjo palaikančias kalbas, ragino atgailauti. Jį pertraukė vokiečių vadas skelbdamas, jog gavo tikrą informaciją apie ginkluotus žydus, šaudžiusius į vokiečius iš sinagogos; pridūrė kitų melagingų ir kiršinančių pramanų. Rabinas, išėjęs iš kolonos, prisiekdamas paneigė šmeižtą. Jam priešai pritarė visa bendruomenė. Rabinas toliau guodė ir palaikė žydus.

Vokiečiai nuvarė žmones prie ežero, apsupto automatais ginkluotų kareivių. Vokiečių vadas pašaukė rabiną, kaip bendruomenės vadovą, ir pasakė, kad čia vyks naujų ginklų bandymas, kuris neturi žydų gąsdinti.

---

⁵ Rabino Zalmano Blocho duktė – red. past.

Rabinui grįžus su šia žinia, buvo skubiai organizuotas ješivos vadovų ir iškilių miesto žmonių pasitarimas, kurio išvadas rabinas perdavė bendruomenei. Štai jo žodžių esmė: mums gresia baisus pavojus, vienintelė išsigelbėjimo viltis – tai atgaila, malda ir pagalba artimam. Dėl šių dalykų, nuosprendis gali būti atšauktas. Todėl visi turi siekti dangiškojo Dievo ir įsipareigoti laikytis trijų tikėjimo principų: šabo, kašruto ir šeimos tyrumo įstatymų laikymosi. Visi iki vieno įsipareigojimą priėmė.

Ir štai, saulė nusileido, atėjo šabo sutikimo metas. Rabino vedami, su didžiausiu susijaudinimu visi pasitiko šabą, o po visuotinio atgailavimo, jų maldos įgijo nuoširdumo ir grynumo, jos buvo kupinos šventumo jausmo ir artumo Dievui. Net kankintojai negalėjo nutraukti šių pamaldų ir turėjo sulaukti jų pabaigos.

Vėl iškviėtė rabiną ir per jį perdavė žinią visoms moterims ir vaikams grįžti namo, o vyrams likti. Išimtis – rabinas, kuriam leidžiama su šeima taip pat grįžti į namus. Tačiau rabinas atsakė, jog jo vieta – kartu su bendruomene. Taip vyrai ir moterys išsiskyrė.

Anksti ryte rabino žmona apsimuturiavo skaromis, kad jos neatpažintų kaip žydės, ir nuėjo pabandyti sužinoti, kokia vyrų situacija. Turguje ji išgirdo, kad juos išvedė į Rainius, 4 km nuo Telšių. Po kelių valandų atėjo įsakymas moterims palikti namus ir eiti tuo pačiu keliu, kaip ir vyrai dieną prieš tai. Rabino žmona įžengė į sinagogą, paėmė Toros ritinį ir įdėjo į vieną iš vežimų, pateiktų daiktams ir mažiems vaikams vežti.

Koks džiaugsmas buvo, kai šeimos susitiko ir atrado tuos savo artimuosius, kurie buvo suimti ir čia nukonvojuoti dar ketvirtadienį.

Rabinas pasveikino ir palaimino savo šeimą bei paragino neliūdėti, kad teko apsigyventi purvinose arklidėse, be duonos, vandens ir vietos prigulti, nes juk šiandien šabas.

Apie penktą valandą atėjo policininkai ir išvedė dalį vyrų į darbus. Tarp jų buvo ir rabis Avneris [Oklianskis]⁶. Jo išvedimas sukėlė stovyklai baimę – prasidėjo dalykai, kurie vargu ar galėjo gerai baigtis. Nekantriai laukta išvestųjų į darbus. Grįžę aštuoni žmonės nepratarė ne žodžio, tačiau jų veidai išdavė, jog atsitiko kažkas kraupaus. Rabinui užklausus rabio Avnerio, kas gi įvyko, iš jo lūpų išgirdo tik: „Esame pasmerkti“.

Galiausiai paaiškėjo, kad jie buvo nuvesti prie atkastų griovių, kur gulėjo sužalotų, sumuštų ir nukankintų žmonių kūnai. Prie šio pasibaisėtino reginio vokiečiai paskelbė, kad, prieš palikdami miestą, komunistai žiauriai nukankino ir nužudė kalinius: kai kurie lavonai buvo išdurtomis akimis, be rankų ar kojų, su virve ant kaklo, viela pradurtu pilvu ar gerkle. Vokiečiai tęsė, jog turi kūnų išniekinimo nuotraukų ir gali atpažinti tarp kankintųjų žydus komunistus. Žinoma, visa tai buvo melas, kurio tikslas – išprovokuoti lietuvius keršyti žydams.

Kita diena – sekmadienis, 06 29, buvo rami. Žmonės išrinko bendrą keturių narių tarybą: inžinierius Gincburgas, Gurvičius ir Izaokas Blochas. Tarybai vadovavo rabinas ir jo brolis Zalmanas*.

Stovykloje stigo maisto. Tą dieną visi išsirikiavo į eilę ir gavo po vieną bulvę. Tarybos vyrai nuvyko į miestą, atgabeno instrumentus ir maisto, visiems išdalino. Pirmadienį vėl buvo leista važiuoti į miestą drabužių. Kita vertus, būtent šabo dieną lietuviai buvo atėję pas rabiną į baraką [rinkti vyrus darbams], ir bendruomenės nariai, žinoma, bandė kaip galėjo atsiriboti nuo darbo per šabą. Ješivos studentas Dovas Nechamkinas* iš (...)

⁶ * - žuvo per Holokaustą – red. past.

jokiu būdu nenorėjo laužyti šabo. Jį sučiupo, sumušė vos ne iki mirties, per jėgą prijungė prie kolonos ėjusiųjų į darbus, tačiau taip ir liko neaišku, ir jis iki darbo vietos nukeliavo.

Antradienio ryte į Rainius atvarė žydus iš Rietavo, Salantų, Varnių ir kitų miestelių. Tarp jų buvo rabio Joelio-Dovo Zakso* šeima. Jie ėjo iš Rietavo pėsčiomis ir pakeliui labai prisikankino. Sakė, jog Rietavo žydams liepė pasiimti Toros ritinį. Viduryje kelio įsakė įžiebtį laužą ir šokti aplink jį, o rabinui Samueliui Finderliui* – mesti į ugnį Toros ritinį. Jam atsisakius tai daryti, piktadariai jį pririšo prie arklio, kurį paleido bėgti. Jėgų netekęs rabinas nukrito ir nuo smūgio mirė, o Toros ritinį priešai sudegino patys. Ten pat, kelyje, šventąjį rabiną palaidojo ir padėjo akmenį ant kapo.

Dar pasakojo, jog rabį Mordechajų Rabinovičių iš Sedos ir jo dvi dukteris sušaudė tiesiog jų namuose.

Nuo šių žinių žydams kūnas ėjo pagaugais, visus apėmė baimė ir neviltis.

Atėjo žinia, kad Dūseikių stovykloje situacija yra geresnė nei Rainiuose. Nors ir ten teko sunkiai dirbti, tačiau pakako ir maisto, ir vietos miegoti. Daugelis perėjo tenai. Rabino žmona taip pat skatino savo šeimą pereiti, kad palengvintų gyvenimo sąlygas. Tačiau rabinas atsisakė teigdamas, kad kol Rainiuose yra žydų, jų nepaliks.

Šabo išvakarės, 1941 07 11, ir pats šventas šabas praėjo ramiai. Visi stovyklos žydai džiaugsmingai ir iškilmingai pasitiko šabą. Toros studijų šviesuliai sėdėjo prie rabino stalo ir giedojo šabo giesmes. Juos supo bendruomenės žmonės. Visi tuo metu dvasiškai pakilo virš ištikusių nelaimių, neįtamt pažeminimo ir skausmo, lyg būtų persikėlę į šabo sferą, kuri, kaip žinia, yra būsimąjo pasaulio⁷ atspindys. Jie net atsiribojo nuo neseniai ištarto rabino įspėjimo dėl laukiančių sunkių išbandymų. Visi džiugios nuotaikos užsibuvo iki išnaktų. Tačiau šabui pasibaigus vėl stojo slogi juodos melancholijos atmosfera. Atėjo 17 tamuzo išvakarės, norom nenorom reikėjo pavalgyti, nes kitą dieną laukė pasninkas⁸. Ir ne be reikalo visi jautėsi prislėgti: jau liepos 13 d. moterims buvo įsakyta eiti į darbus – rinkti žolę laukuose. Darbo vidury gauta žinia, jog visus stovykloje likusius pinigų ir vertingus daiktus, prieš tai supakavus ir ant pakuotės užrašius savo vardą, privalu perduoti policijai. Sakė, kad šias vertybės perduos žydams gete, kad šie turėtų iš ko gyventi. Dalis stovyklos kalinių patikėjo, bet dalis – ne. Tarp pastarųjų buvo ješivos studentas Heršelis Levinas. Jis paėmė savo auksinį laikrodį ir sudaužė pasakęs, kad nevalia nieko atiduoti priešui. Rabinai Zalmanas Blochas ir Avneris Oklianskis disponavo ješivos kasa. Rabis Zalmanas įdėjo savo dalį į butelį, kurį jo sūnus Eliezeris kartu su Eliezeriu Desleriu užkasė žemėje. Policininkai žadėjo, kad už poros dienų visus perkels į mieste įrengtą getą. Bet iš miesto apie tai jokios žinios nebuvo, todėl daugelis abejojo šiais pažadais.

Liepos 14 d. vėl šaukė į darbus. Šįkart neaplenkė ir rabino. Jo dukra nubėgo pas komendantą tarpininkauti, kad rabiną atleistų dėl silpnos sveikatos. Policijos kieme ji pamatė daugiau nei įprasta lietuvių, o taip pat – žydų tarybos narius. Pas komendantą jos neįleido, tačiau ji rado būdą susitikti. Komendantas jai atsakė negalėsiantis pagelbėti, esą jis tik vykdo aukštesnės valdžios nurodymus. Tai išgirdęs tarybos narys Izaokas Blochas pasisiūlė eiti vietoj rabino, tai padėjo – ir rabiną, ir I. Blochą tam kartui paliko.

⁷ T.y. ezoterinio mesianiškojo pasaulio – red. past.

⁸ Tamuzo 17 d. pagal žydų kalendorių nustatytas pasninkas istorinėms nelaimėms atminti; 1941m. tai buvo liepos 12 d. – red. past.

Į vakarą stovykloje pasirodė vokietis be marškinių, rankoje laikęs kardą. Jis surinko visus vyrus kiemo vidury, o moterims liepė šiukštu neišeiti iš barakų, kitaip bus nužudytos. Jis surikiavo vyrus ir besityčiodamas nukirpo barzdas. Vyrams liepta bėgti ir griūti, vėl bėgti ir griūti. O negalinčius atsikelti – sumušdavo iki mirties. Rabis Eliezeris-Chaimas Chlfnas nusigaišė vietoje. Rabinai Abraomas-Izaokas ir Zalmanas Blochai buvo galutinai nustekenti, nes, nepaisant savo kančių, dar stengėsi padėti senyvam ir nusilpusiam rabiui Abraomui-Mozei Kaplanui vykdyti žvėriškus įsakymus ir taip jį apsaugoti nuo mušimo.

Jie grįžo į barakus nuvargę ir apdulkėję. Rabis Zalmanas nesugebėjo ištarti nė žodžio. Vyrai, ypač turėję barzdas, atrodė šiurpinančiai su pusiau ar dalinai apkirptomis barzdomis. Tiesa, rabino išvaizda nepasikeitė.

Nepaisant moterims išsakyto griežto draudimo likti barakuose, vyrų egzekucijos metu kelios jų nepakluso, išbėgo iš barakų ir pasislėpė tarp medžių norėdamos matyti ir žinoti, kokių kėslų piktadariai sugalvojo vyrams. Tarp jų buvo ir rabino žmona, kuri stebėjo viską, kas įvyko. Kai vokietis su kardu priartėjo prie rabino, norėdamas jam kirpti barzdą, rabinas pakėlė akis į viršų, ir anas jo nepalietė. Rabinas vienintelis liko su barzda, kaip išimtis.

Kai vyrus išvedė šiai egzekucijai, rabino dukra Chaja atsistojo ir pradėjo skaityti 91-ą psalmę⁹. Kadangi dvi savaites prieš tai, Telšių bombardavimo metu, rabinas jai ir kitiems namiškiams priminė, kad jei dešimt kartų sąmoningai ir intensyviai pakartoti pačią pradžią, Dievas išpildys kartojančiojo norą. Iš tikrųjų, rabinui ne tik nenukirto barzdos, bet ir nesumušė per aną žiaurų šokį.

Keistai raudonas saulėlydis apšvietė žmonių veidus. Trisdešimt jaunų vyrų, kuriuos išvarė kasti duobių, nebegrižo – prakeiktos pabaisos juos žiauriai nukankino ir paliko jų pačių iškastuose kapuose.

Išauštant liepos 15 d. į baraką, kur su savo šeima gyveno rabinas, užėjo keturi policininkai ir įsakė jam, kitiems rabinams ir visiems be išimties vyrams išsiruošti „į darbus“. Ir tikrai, jų laukė pats svarbiausias darbas – aukščiausia tarnystės Dievui pakopa: paaukoti gyvybę ir priimti kankinių mirtį. Rabinai Abraomas-Izaokas ir Zalmanas Blochai, Izraelis Ordmanas ir Izaokas Memukamas žygiavo pirmi, o paskui juos – visa bendruomenė. Chaja paruošė jiems duonos su sviestu, tačiau jie maisto su savimi nepaėmė; rabinas tik paprašė paduoti vandens ritualiniam rankų apiplovimui. Chaja ir Naomi¹⁰ paliejo tėvui ant rankų. Praėjus dvidešimčiai minučių pasigirdo šūviai, pirma niekas nesuprato, kas atsitiko, bet dar po kelių valandų atsiskleidė nematyto nusikaltimo esmė. Saulė apsigaubė juodais debesimis, prasidėjo perkūnija ir liūtis, ištisas tvanas, tačiau, po neapsakomos nelaimės, tai jau negalėjo išgąsdinti.

Likusius gyvus surinko paskutiniame stovyklos barake. Tarp jų buvo rabis Cvi Mirkinas, Broida, broliai Hastovskiai ir ješivos studentai broliai Jasulovskiai, jaunuoliai Samuelis Landa ir Šraga Ritovas. Rabino Zalmano Blocho žmona Liuba patarė Samueliui bėgti, bet jis liko, nes po to, kai savo rankomis palaidojo savo mokytojus ir draugus, prarado norą gyventi. Šraga Ritovas persirengė moterimi ir slapčia ištrūko iš stovyklos, bet prie Luokės buvo sugautas ir ten liko amžiams.

Liepos 16 d. atvyko Degučių stovyklos žmonės. Niekas nežinojo, koks bus jų likimas. Juos išvedė tuo pačiu keliu, kaip ir vyrus liepos 15-ą. O kitą dieną, 06 17, išvedė seną gęstantį A-M. Kaplaną, jam žadant

⁹ Žr: https://biblija.lt/index.aspx?cmp=reading&doc=BiblijaRKK1998_Ps_91 – red. past.

¹⁰ Rabino A.-I. Blocho duktė – red. past.

paguldyti į ligoninę – tačiau jo laukė mirtis. Tą dieną moterims pagaliau leido išeiti iš barakų. Kai jos priartėjo prie kapų, pamatė, kad jie sruvo krauju. Trys dienas po skerdynių kraujas dar nenurimo ir neįsitraukė į žemę.

Kai išaiškėjo visa tiesa, rabino žmona Liuba atskleidė, kad Samuelis Landa jai pasakojo, kad jos vyras prieš krentant į duobę nusišypsojo, ir liko neaišku, ar jis mirė pats, ar buvo nušautas. Samuelis girdėjo, kaip rabinas A.-I. Blochas iš duobės kalbėjo maldą „Šma Israel“, savo paskutinę gyvenimo akimirką vykdydamas šios maldos skaitymo anksti ryte prievolę, o taip pat ir įsakymą „mylėti Dievą visa siela“¹¹ – žodžiu, širdimi ir poelgiais.

Jocheved Holer (Varejes)

HOLOKAUSTO DIENOS

1941 m. buvau septyniolikos. Baigiau paskutinę lietuviškos gimnazijos klasę¹², ilsėjau po brandos egzaminų. Kartu su draugėmis svajojome apie nuostabias vasaros atostogas, planavome būsimas tolesnes studijas, ir staiga... akimirksniu viskas sugriuvo!

Prisiminimų takas atveda mane į tą skaidrų vasaros rytą, kai per savo langus pamatėme, kaip į miestą įsiveržė vokiečių dviratininkų kolona. Tą pačią dieną, vos vokiečiams pasirodžius, pradėjo gatvėse suimnėti žydus. Užsirakinome namuose ir visą naktį, bijodami ateities, negalėjome sumerkti akių.

Kitą dieną, penktadienį, kai visi žydai ruošiasi pasitikti šabą, pasirodė du lietuvių jaunuoliai ir liepė visiems išeiti iš namų. Prie turgaus aikštės patraukė ilga senų ir jaunų, vyrų, moterų ir vaikų eilė. Išsigandę ir nieko nesuprantantys žydai ilgai stovėjo ir laukė, kol miestiečiai aplink juokėsi ir džiūgavo...

„Žygiuoti!“ – nuskambėjo vokiškai komanda. Pradėjome eiti, kol priartėjome prie Masčio ežero kranto. Prie mūsų priėjo vokiečių kariškis ir trumpai paaiškino, kad jei paklusime paliepipams, mums nieko pikto neatsitiks.

Kai pradėjo temti, vokiečiai liepė vyrams likti vietoje, o moterims su vaikais – grįžti namo. Susinervinusios, įbaugintos, negalinčios pasipriešinti išsiskyrimo įsakui, palikome savo mylimuosius nežinodamos, kas jų laukia.

Grįžome į namus, jie atrodė ištuštėję. Maži vaikai negalėjo suprasti, kas atsitiko, jų neramios akys vis ieškojo tėčio... Įpratome, kad tėvas, ypač vakarais, būdavo namuose. Jis keldavosi labai anksti, ėjo į rytines pamaldas sinagogoje, o po to – iš karto į darbą. Vakare grįždavo labai nuvargęs po ilgo triūso, bet išvydęs jo laukiančią šeimą, plačiai nusišypsodavo. Mano mažus broliukus paimdavo ant rankų, o mes, didesni, prisiglausdavome prie kelių ar pečių. O kokios mielos buvo šabo ir švenčių dienos, kai tėtis visiškai mums priklausydavo! Į sinagogą išeidavo vilkintis geriausiai drabužiais, prieš tai pasižiūrėdavo į veidrodį, susišukodavo ir pasipuošdavo. Man jis buvo pats gražiausias visoje šeimoje. Mėgdavau jį linksmą, dainuojanti,

---

¹¹ Įst 6, 5

¹² Kaip jau buvo rašoma šioje knygoje, 1940 m. Telšių okupavusi sovietų valdžia uždarė žydų švietimo institucijas – red. past.

besijuokantį ir žaidžiantį su mumis. O kai mačiau jį liūdnomis akimis, susirūpinusį dėl verslo reikalų, man skaudėjo širdį. Kur gi tėtis dabar? Kada vėl jį pamatysime?

Iš ryto atėjo paliepiamas išeiti iš namų ir susirinkti turgaus aikštėje su savimi paėmus tai, ką galima nunešti rankose.

Taip mus išvarė iš namų. Ilga kolona palikome savo gimtąjį miestą, kur gimėme, augome ir mokėmės, kur prabėgo mūsų laimingos vaikystės dienos. Ar dar grįšime? Negalėjome nė įsivaizduoti, kas mūsų laukė, kad tokie dalykai, kurie mums atsitiko, iš viso įmanomi.

Mus nuvedė į apleistą, negyvenamą Rainių kaimą ir liepė įsikurti ūkiniuose pastatuose: tvarte ir kluone. O čia laukė mūsų vyrai. Jų veidai prašviesėjo, vėl buvome kartu, tačiau uždaryti tvarte ir nežinantys savo ateities. Visa mūsų didelė šeima susigūžė, tikrinome, ar yra visi giminės, centre – ligotas senelis. Naktį praleidome nerime, baimėje, nežinioje.

Tėvas buvo liūdnas, mažai kalbėjo. Mamai gal ir papasakojo, kas jam nutiko, bet mes nieko negirdėjome. Jis mus stipriai apkabino, bučiavo, nė sekunde nuo mūsų neatsitraukė. Kitą rytą, kartu su vyrų grupe, tėvą išvedė darbams į miestą. Tai buvo paskutinis kartas, kai jį matėme. Ėjo gandai, kad valstiečiai jį matė besibastantį po kaimus. Po karo pabaigos dar ilgai tikėjaisi rasti tėvą tarp išgyvenusiųjų. Bet tai buvo tik apgaulinga viltis...

Vėlyvą ryto valandą į kluoną įsiveržė vokiečiai. Jie griežtai liepė surinkti ir atiduoti viršininkams visus turimus aukso ir sidabro daiktus. Tuomet mamos rankose paskutinį kartą mačiau jos papuošalus bei mūsų švenčių stalą dabinusias sidabro taures ir žvakides, kurias turėtų paveldėti ateinančios kartos.

Lydėjau mamą iki viršininko būstinės. Nespėjome nueikti to trumpo atstumo, kai staiga pasigirdo naujas įsakas: apeiti būstinę iš nugaros ir išsitiesti ant žemės. Gulėjau prie pastato kampo drebėdama iš išgąščio, bet kai pasigirdo triukšmas, pakėliau galvą ir štai ką išvydau: vyrai, kurių iš ryto nepaėmė į darbus, buvo išvesti iš kluono. Vokiečiai juos išrikiavo, ėjo pro juos nuo galvų numesdami kepure ir kipas¹³, nukirsdavo barzdas ir peotus¹⁴... Tie pagarbūs vyrai, kuriuos pažinojome nuo vaikystės dienų, stovėjo it nuogi, susigėdinę. Vargšai nežinojo, kad laukia kur kas baisesni dalykai...

Besileidžianti saulė paausino miško medžių viršūnes, apšvietė pažemintus žydus bei jų žudikus. Iš tolo nuaidėjo ramūs bažnyčių varpų aidai. Koks skaudus šis garsas buvo mūsų ausims...

Vokiečiai greitai sustatė vyrus ratu ir, mušdami rimbais, liepė bėgti. Senukai ilgai bėgti negalėjo, krisdavo, pasikeldavo, bandė vėl bėgti ir vėl krisdavo. Bebėgantys užmindžiojo gulinčius – ir buvo girdėti raudos ir aimanos. Vokiečių riksmas ir rimbų švilpesiai užtvindė orą.

Nežinau, kiek laiko iš tikrųjų tai truko, man atrodė, kad visą amžinybę. Kai kankintojai grįžo po savo darbo paraudusiais veidais triumfuojančiai įsišiepę, mūsų vyrai, perkėlę kraujuojančius sužeistuosius į šiaudines paklotes, grįžo į kluoną. Po šėtoniško šokio ten leido sugrįžti ir moterims. Tada visus užrakino viduje.

Vokiečiai, talkinkaujant lietuviams, [iš kluono] pradėjo grupėmis išvesti vyrus. Mano dėdė Jošua nešė ant rankų nejudantį senelį.

¹³ Kipa (heb. dengimas) – maža plokšti kepuraitė, religingų žydų vyrų nešiojama po kepure, o namuose viena. Religingas žydas privalo dengti galvą – red. past.

¹⁴ Peotai (heb. kraštai) -religingų vyrų plaukų sruogos galvos šonuose – red. past.

Išgirdome šūvių garsus. Nenorėjome tikėti, kad tai mūsų artimieji tapo aukomis... Po dviejų ištiso šaudymo dienų kluono vartai buvo atrakinti. Moterys ir merginos ištrūko, bėgo ieškoti vyrų, kurie neva turėjo grįžti iš darbų... bet nė vienas negrįžo. Radome tik šviežiai užmestas duobės, o iš po žemės sluoksnio vis dar sunkėsi kraujas... Viena rado šeimos nuotrauką, kita – kraujuotus savo brolio marškinius, dar kita – pamestą žiedą. Ir čia mums visiems pasidarė aišku, kas atsitiko mūsų brangiesiems. Beviltiškai, nepaguodžiamai verkėme, bet niekas negirdėjo ir nepadėjo...

Po vyrų žudynių moterys, vaikai ir paaugliai buvo perkelti į Gerulių stovyklą. Jautėme nepakeliamą praradimo skausmą. Buvo įsteigta aktyvių moterų taryba, organizuotas stovyklos gyvenimas. Moterys bandė papirkti lietuvius sargybinius, kad būtų pagerintos sąlygos. Galbūt tikėjosi, kad įniršio banga nuvilnys ir nusiramins. Bet tai buvo bergždžios pastangos.

Valstiečiai nešiojo gandus, kad mus ruošiamasi sunaikinti. Turėjome karčią patirtį, todėl tai atrodė visai tikėtina, nors širdyse dar liko viltis...

Keli 15-17 metų jaunuoliai sugebėjo pabėgti iš stovyklos ir pasislėpti mieste pas pažįstamus krikščionius, arba parisamdyti pas valstiečius kaip piemenys. Tarp jų buvo ir mano mylimas brolis Jokūbas. Išsiskyrę su juo tik meldėmės, kad jam pavyktų išlikti.

Brėkstant kitam rytui, neaiškumas baigėsi. Pasirodė vokiečių ir lietuvių talkininkų būrys ir liepė mums išsirikiuoti. Bandėme pabėgti, pasislėpti tarp šieno kupetų, tačiau jie visus iki vieno mus rado. Vaikus ir mažiukus surinko atskiroje vietoje, atskyrė jaunas merginas. Aš ir sesuo Lėjelė¹⁵ patekome į pirmą grupę. Išsiskyrėme su mama, maža sesute Chajėle¹⁶ ir broliuku Zalmanu. Buvo aišku, kad mus pirmus veda žudyti. Atsisveikindamos pabučiavome mamą ir mažylius, mamos paguodos ir palaikymo žodžiai vis dar aidi mano ausyse... Mano gera, išmintinga motina... Visą gyvenimą rūpinosi miesto nelaimeliais, padėdavo našlaičiams, o savo vaikų jai nebuvo lemta apsaugoti, kaip to ir begeistų... Mano vargšė mama, likusi su dviem mažais vaikais nežinodama, ar ne amžiams skiriasi su mumis – arba žinodama ir bijodama tai ištarti.

Mus vedė ilgai, stebėjomės, kodėl taip toli einame. Ar mažai miškų aplinkui, kur galima mus pribaugti be pėdsako? Savo neapsakomai nuostabai atvykome į miestą, tą patį gimtąjį miestą, iš kurio mus išvarė. Mus pristatė į getą. Erdvė tarp pažįstamų namų, tik aptverta. Nubėgome surasti vietos sau ir mamai su mažiais, juk tikėjomės, kad jie atvyks su kita grupe. Ta antra grupė ne už ilgo atvyko, ją sudarė mūsų amžiaus merginos ir kelios vyresnės moterys, apsimetusios jaunuolėmis. Jos mums atpasakojo, kas įvyko moterų stovykloje – apie šaltakraujiškai nušautas moteris ir vaikus, apie pagaliais sutraiškytas kūdikių galvytes, apie visą tą siaubą... Ši grupė buvo paskutinė, paskutinės gyvosios. Visus kitus nužudė. Mūsų mama ir du jaunesni vaikai neatvyko.

Praėjus kelioms dienoms vyresnės merginos įsteigė geto tarybą. Visas mus apgyvendino tuščiose namuose. Tarp 14 ir 16 valandos mums buvo leista išeiti į miestą turint ant drabužių prisiūtą geltoną lopą. Daugelis merginų turėjo pažįstamų miestiečių, kai kurie sutikdavo padėti. Visokiais būdais pasiekėme mūsų buvusios auklės sūnų. Jis ir jo žmona verkė kartu su mumis ir padėjo kuo tik įstengė. Suvaldžiau savo gėdą ir ateidavau pas juos su seserimi pavalgyti karšto maisto. Mums išeinant, jie taip pat įduodavo produktų kelioms dienoms. Tuo tarpu mus pradėjo siuntinėti į darbus pas apylinkės valstiečius.

¹⁵ Malonybinė vardo Lėja forma – red. past.

¹⁶ Malonybinė vardo Chaja forma – red. past.

Gete tvyrojo įtampa ir ateities baimė. Ūkininkai kalbėdavo, kad po bulviakasio ir runkelių surinkimo žydės taps nebereikalingos... Jautėm, kad ir mūsų, paskutinių iki šiol išgyvenusių Telšių žydžių, galas artėja. Iš visos gausios šeimos likome tik mes su Lėjele, į kaimą pabėgęs brolis ir dėdė Leibelis.

Jau įsitikinome, kad pikti gandai pasitvirtina. Šįkart nusprendėme susiremti su likimu.

Getas buvo įkurtas gerai mums žinomoje teritorijoje. Čia buvo ir sinagoga, kurioje meldėsi visi mūsų šeimos nariai: senelis, tėvas ir visi dėdės. Čia buvo senelių ir kone visų giminių namai. Pažinojome šį kvartalą nuo mažumės.

Dieną naktį sukiojomės prie sienų ir ieškojome vietos prasmukti. Stebėjome sargus ir išmokome jų pamainų valandas. Tai buvo mūsų plano nepastebimai dingti pagrindas. Daug dienų negalėjome ryžtis, bet ir susitaikyti su nenumaldomai artėjančia mirtimi taip pat nebuvo pasiruošusios. Bet vieną vakarą radome pabėgimo vietą ir būdą.

Saulei nusileidus atėjome į kiemą, iš kurio nusprendėme bėgti. Sargybinio nesimatė. Drebančiom rankom ištraukėm iš aptvaro rąstų keletą vinių, pajudinome porą rąstų ir išlipome į pažįstamą gatvę. Dvi geltonplaukės ir šviesiaakės merginos nepritraukė praeivių dėmesio. Mūsų tikslas buvo rasti tą pačią savo auklę, kuri aštuonerius metus, iki pat karo pradžios, tarnavo mūsų namuose.

Ši moteris, kuri dabar gyveno miesto rabino Blocho namuose, leido mums pernakti. Mums pasisekė, ir tai pradžiugino! Užmigome su mintimi, jog radome prieglobstį. Tačiau vos prašvitus ji mus pažadino ir liepė kuo skubiau palikti namus, kadangi kaimynai jau sužinojo apie mūsų apsilankymą, ir ji bijojo įskundimo. Mus ir vėl apsupo žiauri tikrovė. Buvome vienos tuščioje gatvėje. Kas toliau? Galėjome grįžti į getą, bet nusprendėme, kad nebenorime būti įkalintos. Pasukome į kaimą ieškoti savo brolio, nors klaikiai bijojome, kad valstiečiai mus atpažins ir priduos žudikams.

Skaisčiai švietė saulė, žaliavo laukai. Kai kur stūksojo ramūs valstiečių namai, daržuose žydėjo gelės, žaidė vaikai. Ar taip būna? Pasaulis gyvena po senovei, tik mūsų gyvenimas sužlugdytas.

Sutemus atvykome į valstiečio namus ir pasimatėme su broliu. Sėdėjome kluone ir pasakojome jam apie viską, kas nutiko, ir apie gandas sunaikinti mus. Visi verkėme. Atrodė, tik vakar buvome tėvų globojami laimingos šeimos vaikai, ir štai likome be tėvų, be globėjų, be užtarėjų.

Brolis prašė, kad valstietis mus tris paslėptų, bet anas atsisakė. Jis teigė, kad brolis užregistruotas vokiečių valdžios kaip žydas darbininkas, todėl įstatymas reikalauja jį grąžinti į getą. Nežinojome, kas vyksta gete po mūsų pabėgimo, bijojome, kad broliui ten grįžti yra pavojinga. Pasiūliau išeiti iš to valstiečio ir bendrai iš to kaimo, bei ieškoti kitos slėptuvės. Tai buvo laikas, kad dauguma krikščionių mielai įskustų žydus, tik nedaugelis sutikdavo rizikuoti savimi ir savo šeima, kad padėtų pabėgėliams nuo nacių. Brolis iš patirties žinojo, kad trise mums bus itin sunku rasti vietą pasislėpti, todėl mano idėjai nepritarė. Jis vėl pakalbėjo su pažadėjusiu padėti valstiečiu ir išsakė savo nuomonę: esą mes neturime priežasties bijoti dėl jo – jei mes, dvi mergaitės, sugebėjome pasprukti iš geto, juo labiau, prireikus, tai pavyks padaryti jam, vaikinui. Naiviai sutikome su juo.

Brolis apsirūpino galėsiančiais padėti pabėgant instrumentais, įsėdo į valstiečio vežimą, ir jis nuvažiavo į miestą – į getą. Mums valstietis leido likti pasislėpus kluone, kur laukėme jų grįžtant.

Ėjo laikas, laukimo valandos prailgo. Pagaliau išgirdome lojant šunį, vežimas įvažiavo į kiemą ir sustojo. Kluono duris atsidarė, pamatėme prieš save valstietį. Iš jo veido išraiškos jau supratome, kas atsitiko, o ju

pasakojimas tai patvirtino. Mano vienintelis likęs mylimas brolis iš valstiečio vežimo buvo persodintas į žudikų vežimą, išvežtas už miesto ir nušautas kartu su visais geto kaliniais...

Nėra tų žudynių liudininkų. Niekas man negali pasakyti, apie ką galvojo brolis savo paskutinėmis gyvenimo minutėmis. Ir apie kitų savo brangių giminių paskutines gyvenimo akimirkas niekada nesužinosiu...

Negalėjome likti kaime su valstiečio šeima. Naktį jis mus nuvežė į miško pakraštį, paaiškino, kaip nukakti iki vieno jo pažįstamo, ir paliko.

Atvykome iki nurodyto ūko, sustojome šalia karvidės ir stebėjome, kas vyksta namo viduje. Buvo tylu. Kambaryje ant stalo mirgėjo žibalinė lempa, jos šviesoje matėme valstietį ir jauną merginą. Atsargiai prisiartinome prie durų ir pasibeldėme. Išėjo stambus vyriškis, apžiūrėjo mus švelniu žvilgsniu ir įleido į vidų. Kambarys buvo mažas, viename kampe – dar šilta krosnis, kitame – grubus medinis stalas ir du suolai. Trumpai papasakojome savo istoriją, ir jis, lyg savaime aišku, sutiko mums pagelbėti. Įrengė mums kluone slėptuvę su miegama vieta nakčiai, o dienos laiką leidome namuose. Padėdavome gaminti maistą ir taisyti senus drabužius. Valstiečio žmona buvo ligota, beveik visą laiką gulėjo lovoje. Dvylikametis sūnus ir jauna tarnaitė žinojo mūsų paslaptį. Ūkis buvo apsuptas miškų, nutolęs nuo pagrindinio kelio. Kaimynai atvykdavo tik sekmadieniais. Šiuose namuose laikinai atsigavome nuo savo nelaimių.

Nepaisant savo šeimai gresiančio pavojaus, mūsų gelbėtojas laikėsi mums duoto pažado. Šis paprastas ir geras žmogus (jo pavardė – Pašilys) galvojo, kad jo pareiga – padėti persekiojamiems Dievo kūriniams, ypač tokiems jauniems, niekuo nenusikaltusioms, kuriuos ištiko bėda. Jis nelaukė atpildo, tik kilniaširdžiai ištiesė pagalbos ranką. Visi tikėjomės, kad išbūsime pas jį iki karo pabaigos. Tačiau po savaitės pasklido gandas, jog kaime yra žydų. Mūsų namo šeimininkas, ilgai nelaukęs, naktį išvežė mus pas savo pusbrolių į dar toliau esantį kaimą. Pasitarus, ana šeima sutiko mus priimti. Atsisveikindamas valstietis pažadėjo laikyti ryšį ir, jei prireiks, paimti mus atgal, kai aprims ir pasimirš gandai. Iš tikrųjų, kelis kartus turėjome ieškoti kito prieglobsčio, kurį radome jo namuose.

Jo pusbrolis, pas kurį buvome apsisistojusios, turėjo didelę šeimą ir didelį ūkį, darbo buvo per akis. Padėjome rūpintis kūdikiu bei namų ruošos darbuose, rodytis lauke mums uždraudė, kad neužmatytų svetimi. Išmokome megzti ir tai darėme vakarais, kai kitos šeimos moterys verpė.

Vieną sekmadienį Pašilys atvyko mus aplankyti. Jis pasakojo, kad kaimuose vyksta žydų paieškos, tvyro įtampa, valstiečiai bijo įskundimų. Šeima nusprendė, kad visiems bus paprasčiau, jei mes, seserys, išsiskirsime, kad nelaimei įvykus bent jau nepagautų abejų kartu. Aš grįžau pas Pašilį, o sesuo nuvyko pas kitą valstietį, su kuriuo buvo susitarta.

Lėjelė buvo stropi ir guvi, linksmo būdo visada besišypsanti mergina. Valstiečių šeima ją mylėjo, o ji kartu su jais dirbo bet kokį ūkinį darbą. Per mano namų šeimininką palaikėme ryšį: jis perdavinėjo mūsų laiškus viena kitai ir organizavo keletą susitikimų.

Vieną dieną jis grįžo be laiško. Buvo visai nekalbus. Galų gale ištarė baisią žinią: kažkas paskundė, ir mano seserį suėmė. Ji nespėjo pabėgti į mišką, vietoj to – palipo į palėpę, pasislėpė tarp grūdų dėžių, kur ją rado lietuvių policininkai ir išvežė į miestą. Kitą rytą valstietis išvažiavo vežime vedamasis kiaulė, į kurią tikėjosi išmainyti mano seserį. Bet nei prašymai, nei kyšio siūlymas nepadėjo – mano jaunesnę mylimą sesutę nužudė...

Likau viena. Niekam nereikalinga, pati nebeturiu kuo rūpintis. Kam tęsti šį nelemtą maratoną? Kam gyventi?

Kaip tik tuo metu iš Šiaulių geto pabėgo kelios merginos, pamanusios, kad kaime joms bus saugiau. Tarp jų buvo Henia Bloch, mano gimnazijos draugė. Ji atkako pas tą patį Pašilį, kaip ir aš. Praleidome kartu kelias dienas, kol jai rado kitą slėptuvę. Henia guodė mane kaip begalėdama, bandė palaikyti, įtikinėjo, jog verta stengtis, kovoti, gyventi. Tomis dienomis ji man buvo lyg saulės spindulys. Taip ją prisimenu – linksmą, energingą, tvirtai tikinčią, jog įveiksime šiuos pragariškus laikus. Bet ne: Henią pagavo ir žiauriai nukankinę nužudė.

Nesu tikra, ar tuomet kažkas tikėjosi išgyventi ir paliudyti apie visą tai, kas mus ištiko.

Mano slapstymasis ir baimė tęsėsi, nors tam neturėjau jokios paskatos. Nebent gyvybės instinktas nugalėjo.

Atsimenu vieną tamsią, šaltą naktį. Vėl ieškojau prieglobsčio, mane priėmė neturtinga valstiečių šeima, žmona pašildė nuo pietų likusių bulvių su lupenomis ir davė duonos riekę, patiesė antklodę ant pečiaus, kad atsigulčiau. Buvau laimingiausia pasaulyje: būti pas gerus žmones ir, klausantis jų ramaus kvėpavimo už sienos, užsnūsti pačiai. Paskutinė mintis prieš užmiegant buvo: tikriausiai jie iš ryto manęs dar neišprašys, leis pabūti iki nakties, kuomet keliauti yra saugiau.

Ir kitas atvejis: mane priėmė viena šeima, nors vyras buvo nusiteikęs prieš. Man slapčia iškasė miške žeminę, į kurią galėjau tik įšliaužti. Niekam į galvą neateitų, kad po nukritusių lapų krūva slepiasi žmogus. Slėpdavausi ten nuo pirmos aušros iki kol visiškai sutemdavo, o nakvoti ateidavau į kluoną, kur įlindavau tarp šieno maišų. Ten rasdavau ir man paliktą maisto davinį.

Dauguma šeimų, pas kurias apsistočiau savo klajonių metu, buvo neturtingos, bet žmonės – širdingi ir geri. Valgis – bulvės, miltai, truputis duonos ir pieno. Tik sekmadieniais mikroskopiniais kiekiais dalinama mėsa. Sėdėjau prie vieno stalo su šeimininkais, ant stalo – bendras puodas. Visada stengiausi paimti mažiau ir dažnai likdavau alkana. Kiekvienas duonos kąsnis ar košės šaukštas man užstrigdavo gerklėje: buvo sunku susitaikyti, kad neuždirbu maistui ir jį gaunu iš mažai ką turinčių žmonių.

Tačiau mano klajonės neužtruko. Pas Pašilį, kuris mane priimdavo kiekvieną kartą, kai neturėjau kitos vietos prisiglausti, mane pagavo naciams talkinę ukrainiečiai.

Tai buvo gražus ir ramus rytas. Šeimininkas išėjo kažką padėti kaimynams. Berniukas baigė valgyti, aš išploviau indus. Pažvelgiau pro langą ir pamačiau prie namų artėjantį labai didelį vežimą. Pasakiau tarnaitei, bet ji tik nusijuokė ir nesureikšmino. Toliau dirbome, kai staiga ji sušuko: - Vokiečiai! Puoliau bėgti prie į miško pusę vedančių laukųjų durų, iki miško reikėjo kokių šimtą metrų bėgti per plyną lauką, po to galėčiau pasimesti tarp medžių. Prabėgus pusę kelio išgirdau šūvį į orą, nesustojau, bet po minutės – vėl šūvis ir šaukimas: - Sustot! Neabejojau, kad trečias šūvis bus nukreiptas į mane, tad neturėdama pasirinkimo apsisukau ir grįžau. Namie pamačiau du uniformuotus vyrus. Jie pradėjo mane tardyti, reikalavo pasakyti, iš kur atvykau pas šiuos valstiečius, kur buvau iki tol, kas man padėdavo, ar turiu žinių apie kitus aplinkui besislapančius žydus. Viską neigiau, sakiau, kad valstiečiai nežinojo, jog esu žydė, kad atvykau tik vakar vakare ir paprašiau man duoti darbo už nakvinę ir maistą. Nepažįstu jų; nieko nežinau apie kitus žydus. Tvirtai nusprendžiau neišduoti nė

vieno mano geradario. Tie vyrai manimi, žinoma, netikėjo, mušė. Mane įsodino į vežimą, kartu kaip įkaitą, vietoje tėvo, suėmė jo paauglį sūnų.

Atvykome į kareivines, kur gyveno ukrainiečių kareiviai. Mus lydint antausiais ir stumdant, užsikabinau ir nukritau nuo laiptų. Kai atsipeikiau, supratau, kad esu rūsijoje ir mane kažkas girdo vandeniui. Staiga pamačiau, kad nesu viena: šalia buvo mano draugė ir klasiokė Chajelė Bloch, o taip pat jos pusseserės Naomi ir Mirjam, Chasia Ordman su penkiamete dukra Sulamita, Sara Izraelevič, mergina iš Rietavo Roza bei pati vyriausia iš visų – Cipora Levitin. Visos buvo pagautos lygiai kaip aš. Dvi savaitės, kurias praleidome kareivinėse, naktimis kūrenome pastatą ir nešiojame vandenį, o dienos metu, lydint paniekinantiems žodžiams ir žeminantiems žvilgsniams, tvarkėme kambarius ir valėme tualetus. Po to buvome tampamos į tardymus, kurių metų ant mūsų rėkė ir mušė rimbais.

Vienas atitikimas

Kartu su pagautomis merginomis buvo vienas vaikinys – pabėgėlis iš Šiaulių geto. Per vieną tardymą jo paklausė, ar matė apylinkėse žydų. Jis pranešė apie mane ir aprašė mano išvaizdą. Tai jis padarė manydamas, jog jau esu žuvusi ir man tai nebepakenks, o jį, suteikus šią informaciją, nustos kankinti. Tačiau atsitiko kitaip. Mane atvedus į tardymą jie mane identifikavo iš jo aprašo. Tada iškvietė vėl ir padarė akistatą su juo. Jis patvirtino mano tapatybę, aš tuo tarpu neigiau, kad jį pažįstu, kaip nuo pradžių neigiau bet kokią žinią apie žydus. Tada jam į rankas davė rimbą ir liepė mane mušti, kol prisipažinsiu. Jis, žinoma, atsisakė tai daryti. Jį paguldė ant grindų, rimbą įkyšo man ir reikalavo, kad jį muščiau. Atsisakiau. Tuomet du ukrainiečiai pradėjo mus abu lupti rimbais. Vaikinys visas pamėlynavo, jo veidas baisingai sutino. Po to kelias dienas jis nepastodavo ant kojų. Mane gal silpniau mušė rimbais, tačiau nuo jų antausių man pradėjo iš vienos akies varvėti kraujas.

Kitą dieną ir vėl mane ištempė tardymui. Ir ne vien mane: visus mus dieną po dienos tardė, kad prisipažintume, ar egzistuoja pagalbos žydams organizacija.

Badauti ten nebadavome, net saldinių mesdavo į rūsį – „mažiukei“. Bet „mažiukės“ mama, Chasią, kartą sumušė vos ne mirtinai už jos dukros dailumą: „Kaip drįsta žydė turėti dukrą tokiomis didelėmis žydromis akimis?!“

Penktadienio vakarą jie ištraukė poniją Levitin ir mažąją Sulamitą į lauką. Išgirdome šūvius. Jos negrįžo... Prasidedant tai načiai meldėmės ir sakėme išpažintį.

Kitą, šabo dieną, prieš vakarą mums liepė išlipti iš rūsio. Palikome ten savo keletą turimų daiktų, buvome tikri, kad jų mums daugiau neprireiks. Keturių ginkluotų kareivių apsuptyje sulipome į vežimą, išvažiavome iš kareivinių, kuriose patyrėme tiek skausmo ir pažeminimo, teritorijos. Važiavome per laukus ir miškus bijodamos kiekvienos atviros erdvės, net miškų ir krūmų, juk žinojome, kad tai kelias į nebūtį.

Pašilio sūnų gražinome į kaimą. Jo tėvas dar apie tris mėnesius slapstėsi miškuose, kol išdrįso grįžti namo. Girdėjau iš draugės, kad net ir savo klajonių metu Pašilis su ja dalijosi maistu, kurį jam slapčia perduodavo iš namų.

Šiandien šis sūnus jau vedęs, gyvena Klaipėdoje, mes ir toliau bendraujame.

Staiga vežimas pasuko į pagrindinį kelią, vedusį į miestą. Mus be galo nustebino, kad atvykome į stotį ir buvome nuvestos į keleivinį traukinį. Perėjome kelis vagonus, kur patogiai įsikūrė lietuviai, jie valgė, juokėsi. Į mus jie žiūrėjo su pikta nuostaba: „Dar liko žydų?!“

Įžengėme į atskirą vagoną, traukinys pajudėjo. Ratų garsas man priminė gražias dienas, kai per atostogas iš miesto traukiniu važiuojome poilsiauti. Malonus buvo tas praeities sapnas, o juk tik prieš kelis mėnesius tai buvo tikrovė...

Traukinys sustojo. Atvykome į Šiaulius. Nuo stoties buvome pėsčiomis nukonvojuotos iki kalėjimo. Kameros sienos mums buvo kaip atvira knyga, pasakojanti apie tuos žydus, kuriuos čia laikė iki mūsų – jie išraižė savo vardus prieš išvedami mirčiai...

Ištisas dienas meldėmės ir pasninkavome... Meldėmės ir prašėme dangaus gailestingumo. Kiekvienas durų girgžtelėjimas vertė pašokti iš vietos, galvoti, kad štai ir viskas, atėjo mūsų eilė.

Tačiau mums ir vėl pasisekė. Tomis dienomis iš kalėjimo paleido daktarą Lunčą su žmona¹⁷. Mums nenučiuokiant jie pranešė gete apie tai, kad esame kalėjime. Mūsų atėjo gestapininkai. Vienas jų tarė, kad einame į getą: „Esate dovana geto žydams“.

Vėliau sužinojome, kad geto žydai darė įmanomas ir neįmanomas pastangas mus ištraukti. Jiems pavyko papirkti vokiečius ir įtikinti išlaisvinti mus iš kalėjimo.

Geto tarybos patalpoje mūsų laukė prie išvadavimo iš kalėjimo prisidėję žmonės. Ant balta staltiese padengto stalo puikavosi vaisės. Po ilgų mėnesių vėl mačiau žydų vyrus, namus, žmogišką šilumą, kurios mums taip truko.

Mes išsiskyrėme po šeimas, padėjusias mums adaptotis prie naujų sąlygų ir gauti darbo vietas. Susirgau ir patekau į geto ligoninę, kur manimi ištikimai ir su meile rūpinosi visas personalas. Čia susipažinau su medseserimi Chaviva Minc. Ji mane globojo, kai pasveikai, nusivedė pas save namo ir supažindino su šeima. Tapome geriausios draugės. Chaviva nepaliko manęs ir tuomet kai Šiaulių getą likvidavo, o mus išsiuntė į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Visą kelią ėjau su ja, jos mama ir seserimi. Kartu praėjome selekcijas. Kartu dirbome priverstinių darbų stovyklose, kartu kentėjome ir svajojome. Jau nesiplėsiu apie stovyklose patirtas kančias, kraupias dienas ir mirties baimę, nors tų laikų košmarai neapleidžia manęs ir dabar, neduoda ramiai miegoti.

Karui pasibaigus žinojau, kad grįžti į gimtuosius Telšius – beprasmiška, nes neturėjau pas ką grįžti, ko ieškoti. Toliau klajojame su Chaviva ir jos šeima, kol pasiekėme Lenkiją. Čia kaupėsi dauguma getus ir stovyklas išgyvenusių žydų. Prisijungėme prie sionistinių sambūrių, formavome jaunimo grupes, kibucus, ruošėmės imigracijai į Palestiną. Repatrijavomės 1947 m. gegužę.

---

¹⁷ Juozas ir Berta Luncai. Abu dirbo Šiaulių geto ligoninėje – red. past.

Iš Saros Elicur-Ritov dienoraščio¹⁸

Vakarėjant, kai visi sėdėjome susibūrę ir svarstėme, ką daryti, tokie nelaimingi ir pavargę, o smegenys veikė vangiai, negalėjome nieko sugalvoti, nematėme jokios išeities - staiga į namus įsibrovė visas būrys ginkluotų partizanų. Jie riekė, kaltino, tyčiojosi: „Jūs komunistai, nužudėt vokiečių kariškį, tuoj jums parodysime, kas čia svarbesnis, nedelsiant žygiuokite į policiją, ten jau išgirsite savo nuosprendį“. Tėvas ir mama baisiai išsigando matydami, kaip mus keturis išveda iš namų. Jie liko vieni savo baimėje ir sielvarte. Nespėjome net atsiveikinti, tik greitai pasakėm jų nuraminimui: gal tai viso labo trumpas išaiškinimas, iš karto supras, kad nesame kalti, ir paleis.

Iš namų išvesti policininkų pamatėme aibę jaunuolių, kurie, kaip ir mes, žinoma, nieko bendra neturėjo su šiuo pramanytu nusikaltimu. Mums iš karto tapo aišku, kad tai provokacija, sugalvota, kad jie turėtų pretekstą persekioti žydus ir savivaliauti jų atžvilgiu. Mus surikiavo po keturis ir taip pražygiavome per visą miestą vidury gatvės, o šonuose stovėjo lietuviai į mus įdelbę priešiškus ar piktdžiugiškus žvilgsnius.

Policijos kieme sutikome daug žydų, daugiausia – jaunų. Jie ten jau stovėjo ilgai. Mus, 23 žmones, paėmė iš namų, o kitus – tiesiog iš gatvės. Stovėjome kartu. Ėjo valandos. Vis atvesdavo naujas žydų grupes. Pamatėme seną rabį Mendelį Šerelį bei rabį Zeligą Kacą. Jų galvos buvo dengtos vien kipomis, nes kepurių nespėjo užsidėti. Jie atrodė labai išgąsdinti, rabio Mendelio veidas buvo nublyškęs it siena, o ilga žila barzda atrodė dar daugiau pabalusi. Jis paniškai klausė, kodėl jį čia pristatė. Ar kaltina komunizmu, nori nužudyti? Ką jie prieš jį turi? Bet niekas iš mūsų neturėjo atsakymo į šiuos skaudžius klausimus. Juk ir mus pačius atvedė nežinia dėl ko. Stengiausi jį nuraminti, prisimenu jam sakis: „Rabi Mendeli, Jūs, toks dievobaimingas ir prisilaikantis, neturite ko bijoti, reikia tikėtis, kad jie padarys tyrimą, supras, jog klydo, ir visus paleis. Mes čia visi kartu“. Jis kažkiek aprimo, tačiau visą laiką tylėjo ir drebėjo.

Rabis Zeligas ir jo sūnus Manusas turėjo didelį, už save didesnę ir sunkesnę krepšį. Jį partizanai užmatė prie sinagogos, iš kurios tuo metu kaip tik išėjo rabis Zeligas su Manusu. Partizanai jiems liepė tą knygų pilną krepšį nešti iki policijos. Kol atnešė, buvo visai suprakaitavę, taip ir nesupratę, kam viso to reikėjo, kas čia vyks?

Taip likome stovėti iki vakaro. Labai pavargome, mielai atsisėstume, bet nebuvo kur. Vyrus ir moteris sustatė atskirai. Pagaliau išėjo vienas lietuvis, pareikalavo iš mūsų pasų ir kiekvieno klausė, kokia partijai priklausome. Iki jam pasirodžius nieko nežinojome, tik girdėjome policininkų kalbų nuotrupas – vieni sakė, kad esą mus uždarys arklidėse, o po to išsiųs į Vokietiją darbams, kiti – kad nušaus, ir t.t. Viena versija už kitą buvo baugesnė. Bet anas lietuvis pranešė, kad dalį mūsų paleis namo, o tuos, kurių nespės iširti, paliks iki rytojaus.

Mano broliai Šraga, Chaimas ir Mendelis stovėjo prekinėje eilėje, todėl juos pirmus ir klausinėjo apie partijas ir t.t. Jie parodė savo dokumentus kaip ješivos studentų, o Chaimas – ir savo religinių dalykų mokytojo liudijimą; informavo, kad sovietų laikotarpiu iš šio darbo buvo pašalintas. Jie dar pabrėžė, kad ne tik nepriklausė komunistams, bet nuo jų ir nukentėjo. Tada lietuvis paklausė, kiek vaikų šeimoje, Chaimas atsakė – keturi –

¹⁸ Publikuojama ištrauka – tai dalis užrašų, autorės darytų aprašomų įvykių metu. Autentiški užrašai tiksliai fiksuoja faktus, o iš kitos pusės, perteikia Telšių žydus karo pradžioje apėmusią paniką ir nesusivokimą bei gedulą ir šoką paaiškėjus, koks likimas jų laukė. Greitai bus publikuotas pilnas dienoraščio tekstas, kuriame detaliam aprašyta Telšių žydų vyrų žūtis Rainių miške, Gerulių skerdinės bei Telšių geto likvidavimas ir autorės pabėgimas iš jo.
[Dienoraštis paskelbtas Jeruzalėje 1986 m. pavadinimu „Po kulkomis ir slėptuvėse“ – red. past.]

siekdamas, kad Šragą ir mane paleistų. Priartėjau ir paprašiau leidimo atsisveikinti su Chaimu ir Mendeliu. Pasibučiavome ir apsiverkėme, nes nežinojome, kada dar pasimatysime. Tuomet kažkodėl lietuvis susimilo ir pasakė: „Kadangi taip mylite vienas kitą ir esate tokie ištikimi, paleisiu visus, bėkite namo!“ Labai jam padėkojome ir nudūmėme namo.

Į namus įžengėm jau sutemus. Laukė mama su tėvu ir mūsų kiemo kaimynai p. Sara ir rabis Zeligas, kuris grįžo anksčiau. Galvojome, kad tokiu atveju ko gero greitai paleis visus. Tėvai, žinoma, mus pasitiko su džiaugsmo ašaromis akyse, bet kaimynai buvo labai nuliūdę, nes jų sūnūs dar negrįžo. Namai buvo pustamsiai, elektra neveikė. Rabis Zeligas su žmona liko nakvoti pas mus, nes bijojo išeiti iš namų. Kitą rytą rabis nuėjo į savo namus, o p. Sara išėjo į lauką ieškoti savo sūnų. Ten ją sučiupo partizanai ir išsiuntė į Rainių mišką, kur jau išvežė daug žydų, tarp jų ir jos vyrą ir sūnus.

Atsikėliau anksti, nusiprausiau ir išskalbiau apatinius ir sukneles, kuriuos paskui nešiojome per karą besibastant po kaimus ir miškus. Buvo vasara, drabužiai greit išdžiūvo. Paruošiau lygintuvą ir ėmiausi lyginimo. Buvo toks jausmas, kad dera viską sutvarkyti ir pasiruošti bet kokiai ateičiai. Neatrodė, kad ji bus gera. Atėjo praustis ir Chaimas, pradėjo plauti galvą, ir kol jis prausėsi, o aš lyginau, išgirdome artejančius žmonių žingsnius. Staiga įsiveržė krūva ginkluotų partizanų ir pradėjo rėkti: -Visi lauk, skubiai, skubiai! Tėvas ir mama baisiai persigando, o aš likau rami, nes kažko panašaus ir laukiau. Tėvas norėjo paimti pinigų iš kažkokio stalčiaus, tačiau prie jo priėjo du žmonės ir jam liepė pakelti rankas – jie norėjo jį patikrinti neleidami nieko imti. Čia jau aš išsigandau, priėjau ir pradėjau maldauti, kad tėvui leistų gyventi, kad jis geras žmogus, niekam nieko blogo nepadaręs. Jie paliko tėvą, bet pasakė, kad nuves mus į tokią vietą, kur visus žydus nušaus. Paėmėm tik porą duonos riekių ir išėjome į gatvę. Visas mūsų turtas liko namuose. Nei galima, nei norima buvo nieko imti: jei mus veda naikinti, kam mums daiktai. Šraga net savo pypkės nespėjo paimti, kai jau jį išstūmė į lauką taip stipriai, kad dar ilgai po to skaudėjo ranką.

Taip, rėkdami ir stumdami, jie mus konvojavo vidurį gatvės, o šaligatviais ramiai vaikščiojo krikščionys į juokėsi į mus žiūrėdami. Per Aronzonų namų vidinį kiemą mus išvedė prie ežero. Aplink stovėjo vokiečiai laikydami į mus nukreiptus kalavijus ir šaukė, kaip jiems būdinga: „Gėda jums, žydai, dinkite iš čia!“

Prie ežero susirinko visa Telšių žydų bendruomenė ir laukė savo nuosprendžio. Aplinkiniai stebėtojai tarėsi, ar mus čia pat nušaus, ar nuteis mirčiai, ar lieps patiems nusiskandinti... Mintyse, be žodžių, sukalbėjome vakaro maldą. Atėjo šabas, ir rabinas liepė jį pasitikti deramomis maldomis, o po to skaityti Psalmes.¹⁹ Visa bendruomenė meldėsi. Oras pritvinko raudų. Tai buvo baisus, bet šventumo kupinas vaizdas. Visi buvo pasiryžę priimti kankinių mirtį.

Net ir vokiečiai, matydami kartu, nors besimeldžiančius ir tyliai verkiančius 2500 žmones, paklusiančius priekyje stovinčio rabino žodžiams, truputį suminkštėjo. Keli iš jų atnešė atsigerti vandens ir paprašė, kad rabinas eitų su jais pasitarti. Po pokalbio su juo sutiko paleisti moteris, o jaunos vyrus nusprendė vesti į Rainių mišką. Senesnius vyrus (pradedant maždaug 70 m.) – taip pat paleisti. Prasidėjo atsisveikinimai. Kaip skaudu mums buvo skirtis su šeimos nariais. Galvojome, kad galbūt tėvą paleis, nes jis atrodė kone dvylika metų

---

¹⁹ Žr. nuor. ... – red. past.

vyresnis už savo tikrą amžių, bet dėl brolių tikrai nežinojau, ar dar teks pasimatyti. Todėl buvo nepaprastai sunku išsiskirti.

Ir taip grupėmis ir šeimomis atsisveikinome. Ėjau su mama. Jau visiškai sutemo. Troškome kuo greičiau parvykti namo, užėti į savo kambarius. Atkeliavome ramiai, bet įėjus pasirodė, jog girdžiu kažkokį garsą, bijojau atidaryti kambario duris. Lėtai jas pastūmiau, ir iš tamsos išniro tris figūros, du vyrai ir mergina, visi su ginklais. Jie pradėjo rėkti, kodėl atėjome, kaip atėjome, kaip drįsime iš ten pabėgti. Paaškinau, kad moteris ir senesnius vyrus paleido. Jie nepatikėjo ir sakėsi nueis patikrinti kitus žydų namus – ar sugrįžo jų gyventojai. Aš kalbėjau užtikrintu tonu, ir pagaliau jie manimi patikėjo. Mergina ir vienas vyrų, kuris buvo pradinės lietuvių mokyklos mokytojas, išėjo, o kitas vyras dar liko ir trikdė mus įžūliais ir žiauriais klausimais apie tai, kaip ir už ką mus paleido, juk mus ketino nužudyti, ko jie visi ir tikėjosi. Jau atėjo savo grobio, o čia mes pasirodėm ir sutrukdėm. Pagaliau pasakė, kad pas kažką rasti komunistiniai popieriai. Pas mus nerado – nespėjo ieškoti. Aš dar jam padėkojau už namų saugojimą nuo grobikų, ir jis išėjo.

Užrakinome duris ir sėdėjome su viltimi, kad tėvas grįš. Ne už ilgo jis atėjo. Pasakė, kad paleido tam tikrą vyrų kiekį; kad grįždamas sutiko partizanus, kurie jam padarė visokių nemalonumų, tačiau pavyko ateiti iki namų. Trise sėdėjome valgomajame ir verkėme, širdį spaudė dėl ten likusių trijų brolių. Bandėme guosti vienas kitą. Tada užėjome į miegamuosius ir aptikome visišką betvarkę. Spintos atviros, drabužiai išmėtyti. Nei pinigų, nei brangių daiktų. Tada supratome, kokius sargus namams saugoti paskyrė policija. Tačiau dėl to nesikrimtome, tai viso labo daiktai, mums rūpėjo mūsų artimieji ir skaudėjo dėl baisios mus visus ištikusios bėdos. Vidinė nuojauta sufleravo, kad rytoj bus dar baisesnis, ir ji nemielavo: ateinančios dienos patvirtino mūsų įtarimus.

Nemiegojome visą naktį. Gulėjome nenusirengę, kad nors pailsėtume. Ankstį rytą supakavome kažkiek daiktų, nes buvome tikri, kad kažkas turi įvykti, reikėjo pasiruošti ilgam žygiui ar tremčiai. Spėjome tik truputį užvalgyti, kai išgirdome beldimąsi. Užėjo žmogus ir vėl pradėjo klausiti tą patį: kaip grįžome? Tie patys tardymai, kaip vakar: ko gero pabėgome iš sargų ir t.t. Po paaškinimų išėjo, atėjo kitas ir patarė patiems eiti į Rainių mišką, kadangi ten susirinko visi žydai, o jis pats – stovyklos komendantas Platakis, ir jis mus apsaugos nuo užpuolikų šutvės. Jis buvo mūsų kaimynės brolis. Paaškinome, kad patys eiti negalime, mus tyko pavojus net išėjus į gatvę. Pasakiau, kad palauksime. Kokia bus kitų žydų lemtis, tokia ir mūsų.

Praėjus pusvalandžiui, kai baigėme pusryčiauti, vėl pasibeldė. Įžengė garbanotas partizanas rūsčiu veidu ir iškart suriko: „Ko čia sėdite namuose, ar nežinote, kur jūsų vieta!“ Paaškinau, kad grįžome vakare, kad nežinome, kur privalome eiti ir negalime eiti vieni. Jis išėjo žadėdamas, kad mūsų ateis ir nuves į Rainių mišką – žydų surinkimo vietą. Mus apgyvendins už miesto ribų (pagalvojome – lyg raupsuotuosius, kurių reikia saugotis), Reikia skubėti išlaisvinti miestą nuo žydų, nes dar šiandien per Telšius praeis vokiečių kariuomenė, kuri turi matyti, kad žydai čia nešeimininkauja. Ir kad jiems buvo papasakota, jog vienas žydas šaudė į vokiečių iš rūsio, todėl, matyt, jie pyksta ant žydų.

Po kokios valandos atėjo trys ginkluoti partizanai, vėl rėkdami visokius įžeidimus, mus išvarė iš namų. Spėjome tik paimti kelis mažus ryšulius (visa kita, žinoma, liko bute) ir išėjome į lauką. Ėjome gatvės viduriu. Nusileidome nuo kalno. Mama ėjo sunkiai, giliai atsidusdavo nuo fizinio ir dvasinio skausmo. Jai visą gyvenimą skaudėjo kojas, o čia reikėjo greitai eiti akmenimis grįstu keliu. Tėvas ir aš ją palaikydavome, bet vis dėl to

buvo sunku. Kai norėjome sustoti atsikvėpti, partizanai toliau mus stumdė pagaliais ir rėkė: „Jūs, prakeikti žydai, nužudėte vokiečių, jūs komunistai, bet mes tylėsime ir jums nekeršysime. Pamatysite, ką jie jums padarys, tada suprasite“, ir dar daug panašių „gražių“ žodžių girdėjome savo adresu. Prašiau, bandžiau apeliuoti į jų žmogiškumą ir gerą širdį, į dievišką prigimtį ir gailestingumą, įkalbinėjau pagailėti mūsų, o ypač mamos, nejaunos ir silpnos moters, pademonstruoti savo humaniškumą ir atjautą. Tai kažkiek suveikė, jie jau ne taip mus skubino ir net pradėjo pavėluotai teisintis, kad patys to nesugalvojo, taip daryti įsako vokiečiai, o juk patys jie nekiek nekalti.

Kai ėjome palei Mozės Polivniko namą, mus sustabdė palaukti: turėjo prisijungti dar kelios šeimos. Vaizdas buvo niūrus: maži vaikai verkė, suaugusieji atrodė įbauginti ir sunerimę. Šis vaizdas amžiams įsirėžė mano atmintin. Jutome pažeminimą ir neveltį, o kartu – troškimą atkeršyti mūsų priešams. Tada susimąsčiau: ar ateis diena, kai galėsime duoti tinkamą atpildą savo kankintojams? Kas gali žinoti...

Visa grupė atvyko prie šulinio gatvės centre. Ten sutikome daugiau žydų. Tai buvo baisus reginys. Vieni atsirėmė į savo ryšulius ar atsisėdo ant jų, kiti sėdėjo vežimuose – tai buvo atstumo nepajėgę įveikti žmonės. Visi buvo palaužti ir nerimastingi. Turtuolis ir vargšas, senukai ir vaikai – visų laukė tas pats likimas, ir tai visus apjungė. Iš minios prasiverždavo raudos ir aimanos. O juk buvo šabas, poilsio ir ramybės diena, tačiau ji pavirto gedulu, širdgėla, sielvartu, tautos tragedija, šventumo pamynimu, orumo pradimu. Visi lyg nebyliai kreipėsi į Aukščiausiąjį: „Pažvelki iš dangaus sosto, pamatyk, kuo pavirto šventasis Telšių miestas, kaip tapome kenkėjų, kankintojų, žudikų pasityčiojimo objektu, pasirinktų sunaikinti. Pažvelk į jų piktdžiugą, į mūsų priešų laisvę mus koneveikti. Ar to nusipelnė šventoji tauta, kurią išrinkai iš visų kitų, kad neštų Toros šviesą, aukštintų Tavo vardą, tauta, kurią brangino pats Pasaulio karalius?“²⁰ Stovėjome ir žiūrėjome į dangų: „Iš kur ateis man pagalba?“²¹ Ieškojome danguje Dievo. Lūpos siuntė prašymą į dangaus sostą: „Padėk savo tautai, Pasaulio kūrėjau!“ Tikėjomės kažkokio stebuklo, bet jis neatėjo. Dievas neišgirdo savo tautos maldavimų ir jos neišgelbėjo. Ko gero per daug prieš jį nusidėjome, nors patys negalėtume suminėti tų nuodėmių: nekalto kraujo neliejome, ką gi tokio neatleistino padarėme, kad mums nėra atleidimo. Nemokėjome suvokti Dievo ketinimų, todėl prašėme: „Dieve, teisk mus gailestingai, padaryk tai dėl savęs, jei ne dėl mūsų, nepalik mūsų nelaimės valandą“. Štai taip besimelsdama širdyje atsisveikinau su savo kadaise šventu, o dabar išniekintu Telšių miestu ir ilgoje bendruomenės žmonių kolonoje nuėjau į Rainių mišką...

Ėjome eilėmis po keturis nešini rankose savo skurdų turtą, o širdyje - skausmo mantą, sulinkę, kaip keleivio lazdomis pasirėmę tremtiniai – iš vienos tremties į kitą, lydimi partizanų su kalavijais rankose. Buvome lyg gyvūnai, vedami paskersti, stumiami, mušami, jei tik atsilikdavome. Buvo sunku eiti saulės atokaitoje, per karštą smėlį. Turėjome įveikti pėsčiomis aštuonis kilometrus. Po kelių valandų, nuvargę ir netekę jėgų, atkeliavome į Rainių mišką.

²⁰ Laisvai atpasakoti kelių tradicinių maldų fragmentai – red. past.

²¹ Psalm 121,1 – red. past.

Batševa Švarc

KANČIŲ METAI MIRTIES AKIVAIZDOJE

Karui prasidėjus fronto linija praėjo visai šalia Telšių, ir rusai paskubėjo pabėgti. Prie jų prisijungė ir dalis žydų. Tarp likusių mieste vyravo panika, lietuviai pradėjo smurtauti prieš žydus, kurie bijojo išeiti iš savo namų. Galiausiai įžengė prakeikti vokiečiai. Tai įvyko šabo ryte, maždaug pusryčių metų. Naciai perėjo visus namus ir išvijo gyventojus į turgaus aikštę. Dėl man nesuprantamos priežasties pas mus neužėjo. Matėme per langą, kaip išvaro šeimą po šeimos. Vienu aukštu žemiai už mus gyveno daktaro Haso šeima. Tai buvo pabėgėliai, karo pradžioje išvaryti iš Vokietijos – pirmą iš Karaliaučiaus, o po to – iš Klaipėdos. Jie buvo labai malonūs ir geri žmonės. Girdėjome, kaip pas juos užėjo šalmuoti vokiečiai ir klausė, kas čia gyvena: žmonės ar žydai? Daktaras Hasas jiems ramiai atsakė: „Žmonės, tačiau žydai“. Pamatėm per langą, kaip juos visus išveda: tėvą, motiną, vyresnįjį, penkiolikametį sūnų Efraimą, jaunesnįjį vienuolikmetį Joelį, bei penkiametę Juditą.

Vis laukėm ir laukėm, bet pas mus niekas nepasirodė. Matėme, kaip iš aikštės visus vedė ežero kryptimi. Gatvėse tvyro mirtina, stulbinanti tyla. Nežinojome, kuo imtis, nejaugi mus tiesiog užmiršo? Likti ar patiems eiti prie ežero, kur surinkti visi? Bet ką mums tada padarys? Mus apėmė stinganti baimė. Galiausiai apsisprendėme ten nueiti. Užrakinome namus ir patraukėme ežero link. Nežinojome, kas ten kalbėta ir kas nuspręsta. Atvykome kaip tik tą akimirka, kai žmonės pradėjo pėsčiomis eiti į Rainių mišką, išsidriekusio už kelis kilometrus nuo miesto. Mano a.a. tėvui eiti buvo sunku, jis visą laiką atsilikdavo.

Vokiečiai vertė mus eiti greitai. Keli ješivos studentai priėjo prie tėvo ir jam padėjo. Rainiuose aptikome keletą didelių arklidžių, mes užėjome į artimiausią. Ten buvo žiauriai nešvaru, dvokė. Mėginome kažkiek pasitvarkyti plikomis rankomis ir lazdomis; radome truputį šieno ir patiesėme ant grindų, kad tėvui būtų patogiau atsisėsti. Kiti žmonės padėjo mums įrengti vietą tėvui. Tačiau jis jautėsi prastai, jį ištiko skausmingas priepuolis, arklidėje jam truko oro. Drįsime išlipti ir paprašyti sargo leidimo išvesti tėvą į lauką įkvėpti oro. Paaiškėjo, kad šį sargą pažinojome: tai buvo mūsų namų pagalbininkės Stasės brolis. Stasė gyveno su mumis keletą metų, o jos brolis ne kartą apsilankydavo ir gaudavo iš mūsų maisto ar drabužių. Sargas leido tėvui išeiti lauk. Šalia stovėjo vežimas, įdėjome į jį šieno ir paguldėme tėvą. Buvo graži žvaigždėta vasaros naktis. Visą naktį skaitėme psalmes, kol tėvui palengvėjo, ir jis sugebėjo savarankiškai išlipti iš vežimo. Tada sargas mus įstūmė atgal arklidėn. Neturėjome nei maisto, nei vandens. Kai kas patyliukais išėjo ir nupirko iš šalia gyvenusių lietuvių vandens už pinigų arba iškeitė drabužius į maistą.

Vieną dieną atbėgo visas suprakaitavęs vaikinai - vienas tų pabėgėlių²², kurie mieste užeidavo pas mus, ir kuriais a.a. mama rūpinosi ir maitino. Jis, regis, buvo iš Lomžos, net nežinau, kuo buvo vardu. Jis atnešė iš gretimo kaimo vandens ir truputį šviežių vaisių tėvui. Tai buvo iš jo pusės tikras pasiaukojimas, bet jis jautėsi didžiai laimingas galėdamas padėti, ir iš tiesų, beveik išgelbėjo gyvybę. Šis poelgis visus mus labai sujaudino.

Kelias savaites šitaip kankinomės tose arklidėse. Rabinai pasitarė tarpusavyje ir išpranašavo mums bausius įvykius, o mums labai sunku buvo tokį siaubą įsivaizduoti ir juo patikėti. Tuo tarpu lauke buvo iškastos duobės, o iš arklidžių grupėmis išvedami vyrai. Tos, kurioje apsigyvenome, buvo paskutinės eilėje. Per tris

²² Čia turimi omenyje žydų pabėgėliai iš Lenkijos į Lietuvą 1939-1940 m. – red. past.

dienas, nuo liepos 14 iki 16, visi Telšių ir jų apylinkės žydų vyrai žuvo kankinių mirtimi – Dievas teatkeršija už jų kraują. Ar toks buvo dangaus nuosprendis? Vyrus iš mūsų arklidės nužudė liepos 16 d. Užėjo Stasės brolis ir dar keli lietuviai, išvedė visus vyrus, tarp jų ir mūsų brangųjį tėvą. Jis dar spėjo mus paprašyti saugoti močiutę – jo motiną, gerbti mūsų mamą ir jai padėti. Mano broliui įteikė savo tfiliną ir liepė gerai prisiminti visas judaizmo prievoles, kurias išmokė. Po to buvo nuo mūsų atplėstas ir nuėjo į savo paskutinį kelią.

Girdėjome šūvius ir pagal jų skaičių žinojome, kiek žmonių jau nušovė.

Visai neatsimenu, kaip mus perkėlė iš Rainių į Gerulius, nes viską užgožė siaubingas šokas. Be perstojo galvojome apie nekaltai žuvusį tėtį. Atrodė, gyvenimas be jo neįmanomas. O juk gyvenome toliau – ar tai buvo dangaus dovana? Geruliuose vėl buvome apgyvendinti arklidėse, nepamenu, kuriam laikui. Tos Gerulių dienos mano atmintyje liko labai miglotai.

Telšių getas

Vieną šabą visus išvedė į lauko aikštelę prie arklidžių, ir naciai vokiškai paskelbė: „Klausykite, darome tai jūsų pačių labui. Telšiuose įsteigtas getas, greitai atvažiuos vežimai motinoms ir vaikams nuvežti, o jaunos gali nueiti pėsčiomis“. Ir štai surikiavo jaunas merginas eilėmis, atsisveikinome su motinomis ir mažais vaikais su viltimi juos greitai vėl išvysti gete. Getas buvo įkurtas labiausiai apleistame ir sename miesto kvartale. Iš vienos pusės jis ribojosi su ežeru. Jame buvo ir sinagoga, kurios galinis fasadas jau išėjo iš geto ribų. Getas buvo aptvertas dviejų metrų aukščio rąstų tvora, ant jos viršaus – dvi spygliuotos vielos eilės.

Aš su seserimi Šošana ir pussesere Feiga-Rivka nuėjome pėsčiomis. Buvome labai nepatyrusios ir naivos. Mums dar nė karto neteko išvažiuoti kur nors iš namų. Galima sakyti, kad karui prasidėjus dar neišlipome iš po mamos prijuostės. Kad sugebėjome išlikti be tėvų ir namų, tai nepaaiškinamas stebuklas. Tad nesupratome, kad tas prakeiktas vokiečių melavo, kad savo noru išeitume į getą. Atvykusios pradėjome ieškoti vietos savo šeimai apsigyventi, tačiau veltui visą naktį pralaukėme močiutės, mamos ir mažylių...

Gete atsidūrė taip pat p. Talpis su dukra Cirl Rabinovič beigi anūke Mirjam - Naftalio Vasermano (Baranovičių ješivos vadovo rabio Elchanano Vasermano²³ sūnaus) žmona. Jos pakvietė mus apsigyventi kartu. Radome namą išdaužytais langais, jo duris neužsidarydavo pilnai ir per kambarius ėjo skersvėjis. Čia su mumis gyveno ir mūsų pusseserė Peicelė Hiršovič, kurios mama, mūsų teta, liko Geruliuose. Kartu apsigyveno buvusi mokytoja Gitelė Liberman bei ponija Fridman su maža trijų metų dukrele Sulamita ir jos dukterėčia Rachelė Taic.

Gete buvo draudžiama įjungti šviesą; išeiti iš teritorijos be specialaus leidimo ir prisiūto geltono lopo; o išėjus – eiti šaligatviu, tik šalia jo, ir ne drauge, o kolona. Naktys buvo labai šaltos, neturėjome nei lovų, nei kuo užsikloti. Sėdėjome susigūžusios, o ponija Fridman mums pasakojo apie praeitį, jos įtraukiančios istorijos mus ne kartą prajuokino ir padėjo iškentėti dar dieną, dar naktį.

---

²³ Žuvo per Holokaustą

Turėjome daug klausimų, nežinojome, kaip elgtis. Jeigu nėra vyrų, gal gali moterys sudaryti sinagogoje *minjaną*²⁴ ir skaityti kadišą? Kasdieną rinkome minjaną ir skaitėme kadišą. Ėjome į sinagogą skaityti psalmes. Nežinojome liturgijos tvarkos. Kelis kartus tiesiog iš sinagogos ištraukė moteris į darbus. Taip sučiupo ir mūsų mylimą pusseserę Feiga-Rivką. Kiek beverktume, kiek beprašytume, jos nepaleido, ir daugiau jos nepamatėm. Ji žadėjo mums iš kaimo atsiųsti maisto – duonos ir pieno, bet jų nesulaukėme. Po kurio laiko atėjo žinia, kad visos neva į darbus paimtos moterys ir merginos buvo nužudytos. Taip niekad ir nesužinojome, kurią dieną tai įvyko. Dievas teatkeršija už jų nekaltą kraują.

Atėjo atleidimo maldų dienos²⁵, ir mūsų minjanas pradėjo keltis naktį, kad pasimelsti. Pirmos atsibudusios pažadindavo kitas. Mus kankino alkis, kadangi tik kartą į dvi dienas dalino lipnios pilkos duonos davinius. Buvome dėkingos ir už tai, stengėmės nesisukti po getą ir neiti už teritorijos, kad nepraleisti duonos dalijimo. Merkė²⁶ Šlimovič buvo patyrusi siuvėja ir lengvai rasdavo darbo mieste, pas pasiturinčius žmones. Ji išeidavo ryte ir grįždavo vakare nešina mums duonos ir sviesto, skatino mus valgyti: „Valgykite į valias, netaupykite, rytoj vėl atgabensiu!“ Ji tai laikė šventa pareiga. Nežinau, ką be jos darytume ir kiek pratemptume.

Visą laiką leidome su savo nauja, gete susikūrusia šeima, šis ryšis mus guodė. Ponia Talpis, ponia Rabinovič, Mirjam Vaserman, ponia Sarelė Fridman, jos dukra Sulamita, Gitelė Liberman ir mes. Lėja Šif tai ateidavo, tai dingdavo, ji daug laiko praleisdavo už geto ribų. Kelis kartus tamsiame ir gluminančiame gete šauniai ir gražiai praleidome šabą. Giedojome šabo giesmes, keitėmės prisiminimais iš namų. Ponia Talpis stengėsi ką nors pagaminti šabui iš visą savaitę mūsų taupytų maisto nuotrupių, taigi net švento šabo skonį sugebėdavome pajusti. Vieną kartą, neatsimenu iš kur, gavome truputį žirnių, ir ponia Talpis iš jų padarė „čiolntą“. Skudurėliu aprištą puodą nunešiau į prieš mus stovėjusį namą. Jame buvo didelė krosnis, kūrenama visokiomis gete rastomis šiukšlėmis: pagaliukais, sulaužytų baldų gabalais. Prieš šabą visi ten sudėdavo maisto puodus. Taigi per šabą visos susėdo prie stalo, o aš nuėjau mūsų „čiolnto“. Lijo, po kojomis purvas ir balos. Paslydau ir kritau kartu su puodu. Jis sudužo, karšti žirniai išvirto į balą skleisdami stiprų kvapą. Mane tai baisiai paveikė, ilgą laiką negalėjau nusiraminti. Visos mane įvairiais būdais guodė, ponia Fridman apkabino ir papasakojo kažkokį juokelį, kad praskaidrintų man nuotaiką ir sumažintų įtampą, tačiau negalėjau sau atleisti žinodama, kokios alkanos visos buvo ir kaip laukė to maisto, kurio neteko...

Atsimenu dar vieną geto gyvenimo epizodą. Palaimintojo atminimo Mirjam Vaserman tomis nežmogiškomis sąlygomis pagimdė dukrą. Jai prasidėjo kraujo užkrėtimas, porą savaitių ji baisiai kentėjo, po to mirė. Tuo metu geto kaliniams neleido išeiti iš teritorijos, vienintelė išimtis buvo Sarelė Fridman, ji vienintelė deramai²⁷ paruošė velionę laidojimui, pati ją nuvežė į kapines – kitaip tariant, savarankiškai padarė darbą, už kurį normaliomis sąlygomis atsako visa laidojimo brolija. Tebūnie prisimintas jos nuopelnas! Mirjam spėjo įteikti dukrytei vardą Michl, močiutės, rabino Elchanano Vasermano žmonos ir Mirjam vyro motinos, garbei.

Beveik tada pat ir Chasia Ordman, rabino Zalmano Blocho duktė, pagimdė vaiką, sūnų. Tų kūdikių atsiradimas gete visiems atrodė kaip Dievo apvaizdos ženklas. Tai mus palaikė pačiose sunkiausiose situacijose.

²⁴ Dešimties vyrų kvorumas, būtinas viešoms kolektyvinėms pamaldoms – red. past.

²⁵ Dienos prieš žydų Naujus metus ir Jom Kipurą, kai priimta atgailauti už praėjusių metų nusižengimus – red. past.

²⁶ Kita malonybinė vardo Mirjam forma (kitų atsiminimų autoriai merginą vadina Mirele) – red. past.

²⁷ T.y. pagal religinius žydų įstatymus – red. past.

Dukrą pagimdė ir Mirjam marti Rachelė Mirkin – jos vyro brolio rabio Leibelio Vasermano²⁸ žmona. Jos dukra taip pat mirė greitai po gimimo dėl tos pačios priežasties. Mirjam dukterimi rūpinosi močiutės, padedant mums. Mergaitė augo ir vystėsi puikiai, aplenkdamą savo amžių. Savo akimis matėme, kaip pasitvirtina senovės išminčių išstarmė, jos negandų laiku gimę vaikai subrenda anksčiau, nei įprasta. Ši viso labo trijų mėnesių mažylė mums pridėjo jėgų ir nepaprastai pagražino niūrią geto egzistenciją.

Artėjo Chanuka, reikėjo surasti ką nors galinčio atlikti chanukijos²⁹ vaidmenį. Tam panaudojome rastą supuvusią ropę ir bulvę, kuruose praskobėme skylutes. Ponia Sarelė Fridman uždegė Chanukos žvakes. Gete degti šviesą buvo draudžiama, turėjome slėpti žvakių šviesą. Sėdėjome apsupusios žvakes ir dalijomės prisiminimais. Buvome visai be ūpo. Per vieną iš Chanukos dienų pasklido gandas, kad getas ruošiamas galutinai likviduoti, o tai reiškia, visų mūsų laukia galas. Pretekstas buvo toks, lyg šis kvartalas sudaro pavojų miesto gyventojams, nes čia gali išpliekti epidemija. Šį pramaną sukūrė daktaras Mikulskis. Pas mus atėjo Merkė Šlimovič ir slapčia papasakojo, kad turi pažįstamų lietuvių ir taip pat šiek tiek pinigų, ir ji mus paims su savimi. Susitarėme, kad ji lauks ant gatvės kampo apsvyniojusi didelė balta skara, kad galėtume lengvai ją pamatyti ir sekti iš paskos. Ji taip ir padarė, bet mes nepažiūrėjome į jos pasiūlymą rimtai, neatėjome ir niekam apie tai nepapasakojome.

Įžiebus aštuntą Chanukos žvakę ponია Fridman mums tyliai pasakė, kad turime kuo greičiau bėgti iš geto. Ji paėmė ant rankų mažą Sulamitą ir išbėgo. Gete visos buvo budrios, žinios išplito akimirksniu. Turėjusios pažįstamų lietuvių bėgo pas juos. Ir štai gete pasirodė katalikų kunigas ir paprašė jam perduoti Mirjam Vaserman dukterį, kad išgelbėtų jos gyvenimą. Tačiau ponია Rabinovič neatidavė vaiko sakydama: „Kaip galima atiduoti žuvusio rabino Elchanano Vasermano anūkę kunigui? Juk ji tuomet nieko nesužinos apie savo tapatybę ir kilmę“. Toks buvo jos sprendimas, kartu su mažąją ji atsidavė likimo valiai ir kartu su ja žuvo. Dievas teatkeršija už jų nekaltą kraują.

O mes su Šošana nusprendėme eiti su kunigu. Juk neturėjome kur kitur dingti: nepažinojome jokių kitų lietuvių, o likus čia mums būtų įvykdytas tas pats nuosprendis, kaip ir visai mūsų šeimai... Ponia Talpis palaikė mus, verkdamą ragino mus bėgti ir gelbėtis bet kokia kaina, kol dar ne vėlu. Ji tarė: „Esate jaunos, su Dievo pagalba išgyvensite ir papasakosite pasauliui, kaip buvo su mumis pasielgta“. Ji mus išbučiavo ir palaimino: „Brangiosios mano, tesaugo jus Dievas, skubėkite, bėkite!“ Jos žodžiai mus padrąsino ir palaikė norą išgyventi. Buvome jau tikros dėl pabėgimo.

Prie geto vartų buvo daug sargų, šiuo keliu jau nebegalėjome išeiti. Bet mums nusišypsojo laimė. Kaip sakiau, geto aptvara buvo aukšta ir aklina, bet viename kampe vietoj rąstų sienos stovėjo sinagoga. Daugelis bandė iš sinagogos langų išsokti į gatvę. Sučiupus keletą tokių pabėgėlių geto valdžia prie įėjimo į sinagogą pastatė sargybą. Vaikščiojome po getą ieškodamos kitų galimybių. Staiga pastebėjau vienoje vietoje iš po tvoros kyšojusį didelį akmenį. Užlipau ant jo ir iškišau galvą į kitą pusę. Buvo visiškai tamsu, mūsų niekas nematė. Mėginau plikomis rankomis nulaužyti dygios spygliuotos vielos gabalą ir – o stebukle – man pavyko! Iš karto išlipau į gatvę ir laukiau sesers tą patį padarius. Nors ji dėl manęs apsidžiaugė, bet pati pasakė: „Eik kol kas

²⁸ Žuvo per Holokaustą

²⁹ Chanukos metu naudojama ypatingas aštuonių dalių aliejinis šviestuvus arba aštuonšakė žvakidė, kurioje kiekvieną šventės dieną įžiebiamas atitinkamas žvakių skaičius, kol paskutinę dega aštuonios žvakės – red. past.

viena, aš dar pasiliksiu, neturiu jėgų bėgti“. Tai išgirdus norėjau, žinoma, tuoj pat grįžti pas ją į getą, tuomet Šošana sušuko: „Ne, ne, einu!“ Ji išlipo, o po jos – Jocheved Varejes ir dar kelios merginos. Iš tamsaus kiemo patekome į ryškiai apšviestą gatvę: kaip tik buvo Kalėdos. Gatvės pilnos šventiškos nuotaikos žmonių, skubančių į balius, pramogas ir draugiškus apsilankymus. Girdėjosi juoko protrūkiai ir dainavimas.

Mūsų pabėgimas į niekur

Pajudėjome kartu su žmonių mase, pasiekėme gatvės kampa, ir štai priekyje – ryškiai balta skara. Merkė pajudėjo, mes sekėme ją be žodžių ir garsų iki mažo namuko prie geležinkelio stoties. Jos bičiulis krikščionis mus patalpino kluone ant šieno. Su savimi turėjome maldynus ir visą laiką meldėmės. Pabuvus ten kurį laiką, atėjo šeimininkas verkiant prašydamas pasigailėti jo ir jo šeimos ir išeiti, esą jo žydus slėpusį kaimyną kartu su tais žydai ir nužudė. Merkė ir mes iš karto palikome jo namus ir nuėjome pas kitus jos pažįstamus. Jie mus palaikė kelias dienas, o po to viskas pasikartojė.

Ir štai stovėjome lauke neturėdamos kur pasukti. Merkė pravirko ir pasakė: „Kas gi su jumis bus? Viena aš dar rasiu vietos, bet trise mūsų niekas nepriims“. Atsakaiu, kad ji ir taip mums padarė daugiau, nei galima buvo iš bet ko tikėtis, ir kad Dievas jai atpildys už jos kilnumą, bet kad jai reikia ieškoti prieglobsčio sau, o mus palikti. O jei pavyks išgyventi, dar susitiksime. Taip ir išsiskirstėme: ji nuėjo savo žinomam adresu, o mes – be tikslo ir paskirties, juk prieš pabėgdamos negalvojome, kur eisime (Vėliau sužinojome, kad Merkė nesulaukė karo pabaigos. Dievas teatkeršija už jos žūtį).

Tų metų žiema buvo ypač atšiauri, speigas siekdavo minus 29. Miestiečiai pasakojo, kad žydų kapinėse rado daug pabėgėlių iš geto, kurios ten sušalo iki mirties, o likti mieste bijojo. Mes tuo tarpu kažkodėl nejautėm panikos, ir, palikusios Merkės pažįstamų namus, grįžome į miestą. Nusprendėme pasiprašyti pas mūsų buvusio namo šeimininkę, kurią atsiminėme kaip išsilavinusią moterį, jos ir mūsų šeimos santykiai buvo geri. Tikėjomės, kad ji mus paslėps.

Nuėjome ten, pasibeldėme ir ilgai laukėme, tačiau niekas neatsiliepė. Tame pačiame kieme gyveno senukų pora. Moteris mums visada atrodė nepatenkinta, tad dar taikos laikais jos prisibijojome. Na, o dabar neturėdamos pasirinkimo pasibeldėme ir pas juos. Senukas paklausė, kas ten, atsakaiu. Jis mus įleido vidun, abu su žmona į mus žiūrėjo išsigandę, nepratardami nei žodžio. Po kelių minučių jis drebančiu balsu paklausė: „Jūs iš gyvųjų ar iš mirusiųjų?“ „Iš gyvųjų“ – atsakėme. Jie tyliai užrakino duris, ir mes ant pirštų galiukų perėjome į kambarį: už sienos buvo apgyvendinti vokiečiai. Kalbėjome pašnibždomis. Senutė padavė mums pavalgyti kiaušinių, duonos ir pieno sakydama, kad žino, ką mums, žydams, leidžiama ir ką – draudžiama valgyti. Ji mus paguldė į šiltą ir švarią lovą, bet pasakė, kad negalėsime pasilikti ilgiau. Iš ryto ji mus pažadins ir patars, kuria kryptimi nuo miesto verta eiti, beigi įteiks maisto kelionei. Tai buvo pirmas kartas, kai po išėjimo iš namų gulėjome šiltoje lovoje. Tiesiog neįtikėtina!

Brėkstant moteris mus pažadino, padavė šiltų kojinių, šiltų šalikų galvoms apdengti ir vilnones pirštines. Ji paruošė košerinio maisto pilną krepšėlį ir dar pridėjo džiovintos mėsos sakydama: „Kaimuose tokia mėsa brangiai kainuoja, kiekvienas ją noriai išmainys į duoną“. Ji davė mums nurodymų: neužsukti į gražius namus, nes juose gyvena turtuoliai, kuriais negalima pasitikėti, jie neužjaučia kitų. O apšiurpusiuose namukuose rasime

skurdžiai gyvenančių, bet geraširdžių žmonių, kurie mūsų pagailės, priims... Ji mums davė ir lazda, šunims atbaidyti.

Iš širdies padėkojome ir nuėjome. Taip prasidėjo mūsų klajonės. Ėjome nuo namų iki namų, pabuvojome pas 29 žmones. Neturėjome maisto atsargų, drabužių, pinigų, pastogės...

Pradžioje matydami namą pakeliui, mėginome belstis, bet mūsų niekas neįsileisdavo. Kai kurie rėkė: „Dinkite iš čia tuoj pat!“ Prašėme viso labo pabūti trumpai, pasišildyti, bet mums būdavo atsakyta.

Kol turėjome maisto krepšyje, nesibeldėme į namus, stengėmės būti nematomos. Kartą aptikome tvartą ar kluoną ir užėjome. Neatgaminu, kiek laiko jame praleidome. Maistas seniai pasibaigė, vietoj vandens laižėme sniegą, buvome labai silpnos, svaigo galvos. Bet reikėjo eiti toliau. Išėjome į lauką ir pamatėme, kad viskas aplink padengta sniegu. Neaišku, kur vieškelis ir kur kokios kliūtys. Viskas balta, lygu, bet aplinkui tamsa, tik šviečia žvaigždės. Šošana pradėjo maldauti, kad ją palikčiau ant sniego ir nueičiau viena. Ji nebe įstengė eiti, sniegas siekė kelius, jau nustojome justti kojas. Šošana sniege pametė batus, ji buvo mieguista ir taip prašė jai leisti nusnūsti... Tačiau aš ją jėga tampiau toliau.

Ir štai tolumoje pasirodė švieselė. Priėjome arčiau jo, sulojo šuo. Sustojome nežinodamos, ką daryti. Iš namo išėjo žmogus laikąs žibintą ir paklausė: - Kas ten? Neatsakėme. Jis priartėjo, įsižiūrėjo ir tarė: „Galite man nesakyti, kas esate, viską pats suprantu“. Ir visą laiką kartojo: „Vargšelės, vargšelės!“ Jis mus įleido į namus, davė atsigerti, numalšome troškulį ir šiek tiek atsigavome. Jis nuavė mums kojines ir pradėjo trinti užšalusias kojas, po to davė šiltų kojinių apsiauti. Sėdėjome prie krosnies ir šildėmės. Jis paprašė žmonos pagaminti kuo daugiau pieno sriubos su miltiniais kukuliais, bet mus įspėjo nevalgyti per daug vienu ypu, geriau po truputį, su trumpomis pertraukomis – jis suprato, kad buvome ilgai nevalgiusios. Pas šį žmogų išbuvome apie dvi savaitės ir šiek tiek sustiprėjome. Po to jis mus pervežė pas savo brolių, o vėliau – pas kitą giminę. Iš jos vėl išėjome klajoti. Dairėmės būtent nepuošnių namų. Pagaliau pamatėme varganą trobelę. Vienoje jos pusėje gyveno vyras su žmona, kitoje jie laikė arklį, karvę bei kiaulę. Jie gyveno tokia skurde, kad vos turėjo ką pavalgyti. Tačiau mus priėmė ir pasidalino tuo, ką turėjo. Už kelių savaičių prisipažino, kad negali mūsų daugiau išlaikyti, ir vylėsi, kad rasime sau kitą prieglobstį.

Tai buvo sekmadienis, šeimininkas Bučys, kaip jam būdinga, ruošėsi eiti į bažnyčią šalia esančiame Alsėdžių miestelyje. Iš ten jis grįždavo apie pietus. Pasakiau, kad noriu parašyti laišką šios bažnyčios klebonui, ir paprašiau perduoti. O tada vakare paliksime jų namus, nes dienos metu tai pavojinga. Bučys sutiko. Parašiau klebonui, kad neprašome jo pagalbos (nes bijojau, kad tos pagalbos kaina bus reikalavimas apsikrikštyti). Bet jei likome gyvos tris mėnesius ilgiau, nei visos kitos, ko gero Aukščiausias turėjo tikslą: pranešti per mus, kas atsitiko visiems miesto žydams. Surašiau jam vardus ir datas, ir kokiais būdais žydai buvo naikinami. Prašiau, kad jei po karo jis išgirs apie kažkokius likusius žydus, perduotų jiems šiuos mano užrašus. Išverčiau jam į lietuvių psalmės fragmentą: „Nors einu per tamsiausią slėnį, nebijau jokio pavojaus, nes Tu su manimi“³⁰ ir t.t.

Ne visą šio labai ilgo laiško turinį atsimenu. Įteikiau laišką Bučiui. Anas vakare grįžo linksmas ir laimingas: pasakojo, kad skaitydamas laišką klebonas vis daugiau raudonavo, kol pratruko ašaromis. Jis dar

---

³⁰ Ps 23,4 – red. past.

kartą perskaitė laišką ir pasakė vyrui: „Nevalia jų išprašyti. Privalai išlaikyti jas!“ Kunigas įdavė jam kelis duonos kepalus, miltų, paršiuką, dargi pinigų. Šio kunigo pavardė buvo Bagdonas.

Šviesa tamsoje

Už keleto kilometrų nuo Alsėdžių buvo Brėvikių kaimas. Kaimo vidury, senoje gražioje sodyboje³¹ gyveno pasiturinti vieniša bajorė, senos šlėktos palikuonė, pavarde Narutovič³². Jos sesuo ištekėjo už žymiojo grafo Zubovo, o jos pusbrolis buvo Lenkijos maršalas Pilsudskis. Tai buvo kilminga ir išsilavinusi, labai ypatinga moteris. Ji studijavo Šveicarijoje, Bazelio universiteto filosofijos fakultete. Kalbėjo aštuonetu kalbų, kas tais laikais jau buvo retenybė. Kiekvieną sekmadienį ji atvažiuodavo į Alsėdžių bažnyčią ir lankydavo jos kleboną. Valgė su juo pietus ir kalbėjosi, nes šiaip neturėjo pašnekovų. Žmonės jos nesuprato, kai kurie laikė vos ne ragana ir jos vengė.

Tą sekmadienį, kai klebonui buvo perduotas mano laiškas, jis jį parodė bajorėi, ir abu nusprendė, jog reikia kažką daryti ir mus gelbėti. Pirmadienio vakare pas Bučius dviračiu atvyko mergina, prisistačiusi ElzYTE – ponios Narutovič tarnaitė. Iš jos mums atvežė muilo, dantų šepetėlių, duonos, truputį gėlių ir trumpą laišką. Ponia rašė, kad neturime nusiminti: karas greitai baigsis, liksime gyvos, o visas gyvenimas dar bus mums prieš akis. Tas laiškas mus stipriai palaikė. Ji klausė, ko mums trūksta – ElzYTE pristatys. Ši mergina tikrai dažnai atvažiuodavo mus aplankyti.

Tuo tarpu šeimnininkai tikrai nebeįstengė daugiau mūsų laikyti. Kartą į p. Bučienę turguje kreipėsi vienas lietuvis pasakydamas, kad gyvenime nėra matęs žydės ir labai norįs tokią pažinti. Bučienė su juo susitarė, kad pereisime pas jį; taip ir atsitiko. Ji mus įsodino į vežimą, sudėjo mūsų daiktus ir atvežė pas tą žmogų. Tačiau ano žmona buvo kitokios nuomonės, ji pradėjo verkti ir šaukti: „Kodėl nori mums užtraukti tokią bėdą? Tik to mums ir betruko!“ Į namus mūsų šiukštu neįleido, patalpino tvarte šalia kiaulių. Šeimnininkas tik padėjo tarp jų ir mūsų kelių rąstų pertvarą.

Kiekvieną rytą jis mums atnešdavo po duonos riekę ir šilto viralo; aišku, jis buvo nekošerinis, todėl jį išpildavom kiaulėms. Lietuvis galvojo, kad mes būsime jiems naudingos. Atnešdavo mums bulvių kibirą skusti ir vandens kibirą bulvėms nuplauti. Mus tai labai gelbėjo – turėjome vandens ritualiniam rankų apiplovimui ir atsigerti, o duonos užtekdavo alkiui numalšinti. Jei atnešdavo morkų nuskusti, trupučiuką pasilikdavome suvalgyti.

Kai kartą atvyko ElzYTE, ją supykė mūsų gyvenimo sąlygos. Ir tuomet mus iš ten iškeldino pas ponią Narutovič. Šošana liko pas ją, o man surado vietą pas vieną kunigą, visiems buvo sakoma, kad esu krikščionė namų pagalbininkė ir giminė. Šošana dienos valandomis sėdėjo spintoje, o vakare kelioms valandoms galėjo išeiti ir pakvėpuoti oru. Su ponia jos kartu skaitė ir daug diskutavo religijos ir tikėjimo klausimais. Ištisis metus praleidome išskirtos. Ponia Narutovič nusiuntė ElzYTE pas kunigą, kad man padėtų su darbais, o tuo pačiu patikrintų, ar niekas manęs nestebi. Jai buvo liepta bet kurio vizito metu pačiai atidaryti duris ir neleisti man pasirodyti.

³¹ Kalba apie Brėvikių dvaro sodybą – red. past.

³² Joana Bilevičiūtė-Narutavičienė (1868-1948), Lietuvos Nepriklausomybės akto signataro Stanislovo Narutavičiaus žmona.– red. past.

Tame kaime gyveno Milių šeima. Tai buvo labai geri žmonės, draugiški mums, tik pats Milius stipriai gėrė, ypač sekmadieniais, ir buvo baugu, kad jis kažkam atskleis mūsų paslaptį. Taigi ten likti tapo nesaugu, ypač turint galvoje, kad jis dažnai praeidavo pro „mano“ kunigo kiemą, mane pažinojo ir kalbėjosi. Nepaisant jo draugiškumo visada viduje drebėjau jį matydama.

Vieną dieną jis atėjo netikėtai ir mane pakvietė išeiti į lauką, esą turįs man kažką parodyti. Išėjau kartu su ElzYTE. Jis labai smirdėjo degtine. Pasakojo, kad pakeliui sutiko vieną žydę. Ji norėjo pasprukti, bet jis jai pasakė: „Nebėk, žinau, kas esi ir kur eini...“ Ši papasakojo, kad pabėgo per Šiaulių geto likvidavimą, visus žydus sunaikino, o ji neturi kur eiti. Milus jai atsakė: „Palauk čia, atvesiu tau kitą žydę, ji tavimi pasirūpins“. Dabar norėjo, kad nueičiau su juo, kitaip ta merginą jam nepatikės ir neateis. ElzYTė pažadėjo pati viskuo pasirūpinti ir kvietė atvesti merginą į namus. Parašiau jai raštelį ir perdaviau per Milių. Rašiau jidiš: „Mano nepažįstamai seseriai. Ateik su šiuo žmogumi pas mane, nebijok jo“. Pasirašiau: „Tavo ištikima sesuo“. Jis nuėjo, o mes likome laukti ir dvejoti, ar jis to viso neišgalvojo. Kunigas turėjo mažą šunelį vardu Piksis. Staiga išgirdome jo lojimą, ElzYTė nuėjo pasitikti ateinančius ir greitai grįžo vedina merginą. Tai buvo a.a. Mina Judelevič. Mūsų audringo susitikimo neįmanoma perteikti žodžiais ant popieriaus. Ji papasakojo apie Šiaulių geto sunaikinimą ir savo išgyvenimus bėgant iš ten. Jos kojos buvo labai sužeistos. ElzYTė atnešė vandens, nuplovė ir sutvarstė Minai kojas. Jai labai skaudėjo. Galvojome, kad ji nakvos tvarte, kasdieną jai nunešime valgyti, ir kunigas nieko nesužinos. Bet jos kojos buvo tokios būklės, kad nusprendėme ją paguldyti į lovą, o iš viršus apkloti, lyg nieko ten nebūtų buvę. Tikrai, žmonės atsisėdavo ant tos lovos, kalbėjo ir neįtarė, kad ten yra žmogus...

Po kelių dienų ji pasijuto geriau ir nuėjo nakvoti į tvartą. Mes labai draugavome su Piksiu. Kai visi kartu prie stalo valgėme, aš vis dėl to nenorėjau liesti žydams uždrausto maisto, tad mėsą nepastebimai nuleisdavau Piksiui, jis man padėdavo taip atsikratyti maisto, kad nekiltų klausimų ir įtarimų. Kartą atvyko svečiai ir kvietė mane kartu linksmintis. Atsisakiau, o jie pradėjo teirautis, kodėl nenoriu ir ko esu tokia nuliūdusi. Sukurpiau istoriją, kad buvau vienuole, o vienuolyną išreformavo, todėl laikinai apsistojau pas savo giminaitį kunigą. Tada visi išėjo į sodą ir pradėjo rinkti ir valgyti braškes. Aš, negalvodama, nuskyčiau braškę ir ją kaip reikiant apžiūrėjau tikrinant, ar nėra kirminų. Visi pradėjo tyliai kalbėtis, supratau, kad šiuo poelgiu išdaviau, kad esu žydė. Vėl supratau, kad čia būti pavojinga, ir reikia bėgti, kol dar ne per vėlu.

Tuo tarpu Mina visai pasveiko, ir ElzYTė jai rado vietą pas vienišą moterį. Dieną ji vaikščiodavo prašydama išmaldos ir maisto, o vakare grįždavo namo. Mina visą dieną sėdėjo užrakinta, viena, alkana. Vakare grįžusi šeimninė pradėdavo traukti iš kišenių ir krepšių viską, ką pavyko per dieną surinkti, ir dalijosi su Mina. Minai buvo sunku prie to priprasti, ir ji dažnai negalėjo prisiversti valgyti.

ElzYTė buvo ir mūsų „paštininke“, perdavinėjusi laiškus tarp manęs, Minos ir Šošanos, o taip pat Mirjam ir Rivkos Bloch. Po to, kai jos pabėgo iš Šiaulių geto, radome slėptuvę ir joms pas p. Vitkavičienę, bet tai jau atskira istorija.

Naktį nusprendžiau, kad turiu bėgti niekam nepranešdama. Juk visi galvojo, kad mano padėtis ne tokia jau ir bloga, tačiau pati jaučiau gresiantį pavojų. Iššokau pro langą ir pėsčiomis nuėjau ponios Narutovič namų link, pas seserį Šošaną. Nors kelio deramai nežinojau, turėjau nuojautą, kad Dievas manęs neapleis. Reikėjo nueiti apie tris kilometrus už miesto. Nukakau į kaimą gana vėlų vakarą, nuėjau į rūmus. Žinojau, kur yra tiesiai

pas ponią vedančios durys, o tai buvo svarbu, nes sodyboje buvo dislokuotas vokiečių batalionas. Duris buvo praviros, užėjus jas užrakinau iš vidaus. Prie stalo sėdėjo ponia Narutovič su mano seserimi. Ponia išgirdo, kaip rakinamos duris, atsisuko pažiūrėti, kas užėjo, ir matydama mane stvėrėsi už galvos ir ne savo balsu ištarė: „Kaip tu čia atsidūrei?“ Negalėjo suprasti, kaip aš patekau į kambarį, jai tai atrodė neįmanoma, juk sodybą sergėjo devyni aviganiai, kuriuos naktį paleisdavo, o jie sugebėjo prašalaitį išdraskyti į gabalus... Kaip tik prieš valandą viena moteris susiklaidino kelyje ir užėjo į sodybą, o šunys ją, vargšą, sukandžiojo ir apdraskė drabužius. O kur dar vokiečių sargai? Žodžiu, jos nuomone, tik angelai galėjo mane čia atvesti. Ji nervingai vaikščiojo po kambarį ir ilgai negalėjo nusiraminti. Pasakiau, kad ištrūkau nieko neinformuodama, kad manęs nesulaikytų. Ponia Narutovič pasidalino savo nerimu dėl Šošanos sveikatos, kadangi ji neturi pakankamai šviežio oro, nenoriai valgo ir visą laiką verkia. Ieško Šošana vietos kažkokiam kaime, kad galėtų daugiau būti lauke, po saule, tarp augmenijos, tuomet jos būklė pagėrės. O man siūloma likti pas ponią, spintoje, vietoj Šošanos. Būtent taip ir atsitiko.

P. Narutovič rado valstiečių Runkauskų šeimą ir jiems sumokėjo už Šošanos išlaikymą. Jie nepaprastai prisirišo prie Šošanos, tikėjo, kad ji jiems neša laimę. Ji mezgė drabužius jų vienturtei dukrai. Patys nebuvo tikintys, tačiau tikėjo, kad Šošaną saugo dangaus tėvas. Laikas nuo laiko pas juos užeidavo vokiečiai ir rekvizavo įvairius dalykus kariuomenės reikmėms – taip darė ir kituose ūkiuose. Šeimininkė kartą paprašė Šošanos: „Pasimelsk, juk turi kam...“ Nuo tos dienos iš jų nieko daugiau neėmė; tame buvo įžvelgtas Dievo įsiterpimas.

Su manimi ponia Narutovič taip pat kalbėjo apie religiją. Kiek mokėjau ir sugebėjau, pasakojau jai apie judaizmą ir žydus. Ji labai atidžiai klausė ir gailėjosi, kad neįmanoma sugrąžinti praėjusio laiko, kitaip ji po pokalbių su Šošana ir manimi pasinertų į judaizmo tyrimus. Ji buvo sužavėta šia tema, nebandė raginti keisti tikėjimo ir palinkėjo, kad su Šošana galėtume emigruoti į Palestiną ir ten laimingai gyventi. Jei ji būtų gyva, padarytume dėl jos viską, ir būtinai atvežtume čia, į Izraelį. Iš visų Pasaulio tautų teisuolių ponia Narutovič ir jos tarnaitė Elzytė turi būti sąrašo pradžioje. Negaliu čia apie jas visko papasakoti, tačiau jos tikrai nusipelnė ilgo ir detalaus pasakojimo.

Išbuvaus pas p. Narutovič beveik iki karo pabaigos. Kai vokiečiai, teištrina Dievas jų vardą, pradėjo trauktis nuo fronto, lyg laukiniai žvėrys visai pasiuto. Ponia Narutovič pradėjo bijoti netikėtos kratos ir nusprendė, kad ir man reikia persikelti į kaimą, pas Šošaną. Su Dievo pagalba sėkmingai atvykau, nors kelias buvo labai pavojingas. Trumpai ten pabuvus atėjo žinia, kad frontas artėja prie mūsų, tad visi gyventojai turi palikti savo namus ir pasitraukti.

Atsirado problema: ką daryti su mumis, kad paskutinę akimirką nepasipainiotume vokiečiams? Vienintelė išeitis – gerai pasislėpti. Namo gale buvo pakeltos kelios grindų lentos ir greitai iškasta skylė, į kuria galėjome įšliaužti. Mums įdavė duonos ir vandens butelį ir vėl uždėjo ant viršaus lentas. Šeimininkai išėjo iš namų, o mes likome. Iš pradžių buvo absoliučiai tylu. Po to išgirdome, kaip kažkas vaikšto po namus, tranko durimis ir barasi vokiškai. Bijojome, kad išeidami nepadegtų namų, nes buvome girdėjusios, jog jie taip dažnai darė.

Visą laiką drebėjome ir meldėmės. Pažadėjau sau, kad jei tik Dievas mus apsaugos ir leis išgyventi, kaip padėkos jam išraiška persikelsime į Izraelio žemę. Iš tolo aidėjo sprogimai, po to viskas nurimo, ir vėl stojo tylu. Nežinau, kiek laiko taip pragulėjome, kol staiga išgirdome p. Runkauskienės verkimą: „Kas žino, ar jos dar

gyvos?“. Ji iš karto pakėlė lentas ir mus išvydusi pravirko dar garsiau: „Jūs gyvos? Išėikite greitai, karas pasibaigė!“ Išlipome. Ji mus apkabino ir vis verkė, o mes buvome keistai ramios. Tai, ko gero, taip pat buvo dangaus dovana, kitaip galėjome netekti proto nuo šios žinios. Labai prašėme, kad Runkauskai dar neatskleistų savo kaimynams ir niekam kitam, kad slėpėmės pas juos. Atėjo šeimininkas ir pranešė, kad ponios Narutovič sodyboje jau stovi rusai. Prašiau kol kas net ir rusams apie mus nepasakoti.

Vėliau paaiškėjo, kad taip elgtis buvo teisinga, nes kariškiai buvo labai grubūs ir įtarūs, dėl kiekvienos smulkmenos negalvodami šaudė, ir šiaip, buvo labai nedraugiški. Vieną labai vėlyvą vakarą į duris pasibeldė. Šeimininkė supanikavo ir klausė mūsų, ką daryti. Patarėme neatidaryti iš karto, pirma paklausti, kas ten ir ko nori. Jai tai padarius anapus durų pasakė: „Mes keturi žydai iš Rusijos, girdėjome, kad pas jus gyvena dvi žydės, norime jas pamatyti“. Ji atidarė duris ir juos įleido. Mes labai bijojome, stovėjome įsikibusios į savo maldynus, o jie pradėjo verkti iš to susijaudinimo. Papasakojo, kad kovoja fronte jau keturis metus ir praėjo per daug vietų, bet niekur nematė žydų – visus sunaikino prakeikti naciai ir jų talkininkai. Sukalbėjome maldą „Kad išgyvenome“³³. Šiandien galiu tvirtai teigti, kad maldynas ir psalmynas suteikė mums ištvermės, padėjo nugalėti mirties baimę, alkį ir neviltį, ir siekti išlikimo. Iki šiol sauguju tą savo maldyną ir psalmyną. Jie ir šiandien įkvepia pasitikėjimo, kad Dievas mūsų niekada neapleis.

---

³³ Padėkos malda Dievui, leidusiam išgyventi iki šios dienos – red. past.